

891.73

T58

Okru

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

ELIAS CZAYKOWSKY
COLLECTION OF
UKRAINIAN CULTURE

891 .73

T58

Okru

ЛЕВ ТОЛСТОЙ.

КРАЙЦЕРОВА СОНАТА

ПЕРЕКЛАД З РОСИЙСЬКОГО.

*Накладом Української Книгарні
850 Main St., Winnipeg, Man.*

З друкарні "Канадійського Фармера"
120-122 King Street. — Winnipeg, Man.

Купіть Собі Велику Ілюстровану Книжку
„ГЕРОЙСЬКА
УКРАЇНА“

В якій знайдете дуже гарні фотографічні образи і описи:

Українського війська, Січових Стрільців, Українських повстанців, Галицької (укр.) армії, Українських провідників, отаманів, полковників, офіцирів, діячів, як Вітовський Петлюра, Петрушевич, Винниченко, Грушевський, Мазепа, Мартос, і багато других українських діячів, які брали живу участь в українській борбі за свою державу і народ.

Під зглядом артистичного виконання і краси "Геройської України", запевняємо що се найкрасший і найбільший ілюстрований альбом українських героїв з нашої воєнної доби за роки: 1914—1920.

Кожда українська родина, кожде українське товариство, кождий грамотний Українець в Канаді і Америці повинен мати сю велику ілюстровану книжку у себе. Крім образків автор книжки

д. Осип Мегас подає в ній короткі записки і спомини зі свого побуту на Україні.

ЦІНА КНИЖКИ \$1.50.

Ukrainska Knyharnia

850 Main Street.

Winnipeg, Man.

ЛЕВ ТОЛСТОЙ.

КРАЙЦЕРОВА СОНАТА

ПЕРЕКЛАД З РОСИЙСЬКОГО.

Вінніпег, Ман. 1922.

*Накладом Української Книгарні
850 Main St., Winnipeg, Man.*

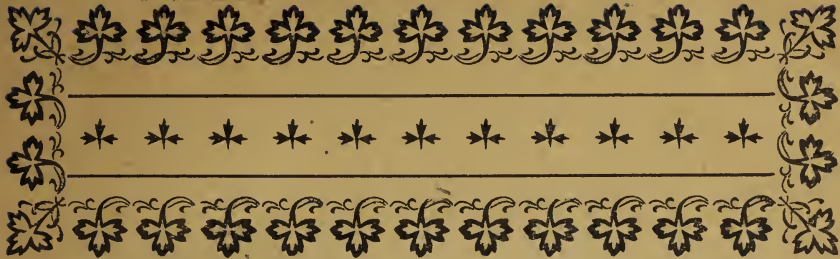
З друкарні "Канадійского Фермера"
120-122 King Street. — Winnipeg, Man.

891,73

T58

Okny

”Я-ж вам глаголю: Хто спогляне на
жінку жадібним оком, той уже вчи-
нив перелюб із нею в серці своїм“.
(Матв. v. 28.).

В вагон входили і виходили подорожні, що їхали на недалеку від-
даль, але троє із них так як і я, їхало із самого місця виходу поїзда:
одна не дуже гарна та й немолода дама з папірскою, зі змученим ви-
глядом лица в пів-мужеськім пальто та в шапочці, — її знайомий, бе-
сідливий добродій, ліг близько сорок із акуратними новенькими подо-
рожними річачи, — та ще один чоловік середнього росту, незвичайно
нервовий, з незвичайними блискучими очима невпразної краси, що
раз-у-раз перебігали із предмету на предмет. Сей добродій в часі по-
дорожі з ніким із подорожних не знайомив ся, начеб навмісне сього
ушкав. Коли хто з подорожних заговорив до нього, відповідав корот-
ко і різко, та глядів крізь вікно. А мені здавалось, що як раз ся самі-
тність мучить його. Він добачив, що я запримічаю се, та коли наші очі
стрінулись, що часто лучало ся, бо ми сиділи наскіс один науспроти
другого, він відвертав ся та ухиляв ся від бесіди зі мною.

Коли перед вечером поїзд задержав ся довше на одній стації, до-
бродій з новенькими річачи, адвокат, як пізнійше я довідав ся, сісїв
зі своєю товаришкою та пішов у буфет пити чай. За час їхньої непрі-
сутности ввійшло у вагон кількоро нових подорожних, а між ними один
високий, чистенько виголений, поморщений старик, у широкім кожусі
та в високій шапці. Виглядав на купця. Сів науспроти місць, які зай-
мали дама й адвокат, і зараз почав балакати з молодим чоловіком, на
вид прикащиком, що всїв на тійже стації. Прикащик заявив, що міс-

це насупроти заняте, та старий відновів, що він їде лиш одну стацию. Із сего між нами завязалась розмова.

Я сидів до них навкося, а що поїзд стояв, міг у сій хвилі, коли в вагоні було тихо, чути уривками їх бесіду. З початку говорили про ціни та про торговлю. Відтак сходила бесіда на спільних знайомих та на ярмарки у Нижнім Новгороді. Прикащик почав оповідати, як то на ярмарку гуляють, але старий перебив йому та яв сам розповідати, як то колись гуляли в Кунавині, та як у сих гульнях брав участь. Він видимо чванив ся тими своїми подвигами в гульнях, та імовірно думаючи, що се зовсім не нарушить тої поваги, яка визирає із його фігури та манер, з гордістю став розповідати, як то він колись разом із тим самим знайомим втяв по пьяному в Кунавині таку штуку, що її можна хиба на ухо розповісти. Прикащик розсьміяв ся в голос на цілий вагон, а старий лиш усміхав ся вищірівши два жовті зуби. Розмова не цікавила мене, тому я вийшов із вагона, щоби до відходу поїзду розпростувати трохи ноги. В дверех стрінув мене адвокат із дамою.

— Не встигнете — сказав мені адвокат — за хвилику друге звоненє.

І справді: я не встиг дійти до кінця поїзду, як нараз зазвонили. Коли я вернув, адвокат розмовляв щось живо з дамою. Купець сидів мовчки насупроти них.

— Відтак вона просто заявила своїму чоловікови, говорив адвокат, коли я переходив біля них, що вона не може, ба й не хоче з ним жити, бо... На те ввійшов кондуктор із новим подорожним, тай я не міг розібрати дальшого розговору. Як усе успокоїло ся і я знов міг розрізнити голос адвоката, розмова перейшла зі спеціального випадка на загальніші висновки.

— А відтак ідуть сварні, непорозуміння фінансової натурї, взаїмні суперечки і подруже розходить ся, — говорив адвокат. В давнину таке не лучало ся. Неправда може? звернув ся з запитом говіркий адвокат до старого купця, намагаючись і його втягнути в розговор. Але в сій хвилі поїзд рушив із місця, а старий не відповідаючи, здохмив шапку, перехрестив ся тричі та прошепотів щось під носом. Коли з ним упорав ся, надягнув шапку тісно на голову тай сказав:

— Бувало, бувало таке, добродію і в давнину, лише рідше. Тепер уже годі не бути сьому. Вже надто образовані стали.

Адвокат щось відповів старому, але поїзд біг тепер чим раз скор-

ше та скорше, вже й гуркотів на закутках і я не чув, що вони балакали. А цікавий був, що старий скаже і я підсів ближше до них. Мій нервовий сусід, також видно зацікавився, і не встаючи з місця яв прислухуватись.

— А як же шкода виходить із образования? — з ледви помітною усмішкою почала дама. Чи ж краще так женитись, як то в давнину женилися, що молодята й не бачили одне одного? — продовжала вона й загально жіночій привичці, відповідаючи не на слова, які старий сказав, але на ті, які, по її думці він хотів сказати.

— Не знали, чи люблять ся, чи годні любити, а віддалися за першого з краю, і відтак мучилися ціле життя, і се по вашому краще? — говорила вона звертаючись із бесідою більш до мене та адвоката, чим до старого, з яким властиво бесідувала.

— О, вже через міру образования стали, повторив купець, згрідливо поглядаючи на даму та не відповів на її питання.

— Цікаво знати, як ви пояснили-б зв'язь між образованием і подружніми непорозуміннями? — з ледви помітною усмішкою зацікавив адвокат.

Купець хотів щось сказати, але дама перебила йому.

— Ні, сі часи вже минули, сказала вона. — Але адвокат не дав їй говорити.

— Позвольте, на вони висловлять свою думку.

— А тому, що ляку дасть Біг, — сказав старий.

— А як же має бути, коли женять людей, що взаємно не люблять ся? Се лиш товаришу можна парувати так, як заблагнет ся хазяїнови, а в людей є свої схильності, навички, — балакала скоро дама та споглядала то на мене, то на адвоката, то навіть на прикащика, що підійшов до свого місця, підперся рукою на поруче та з усмішкою прислухував ся розговорови.

— Даремна ваша балачка — сказав старий; товариша-скотина, а людині даний закон.

— Та як же жити з людиною, якої не любить, — відрубала дама, підбадьорена очевидна загальною увагою та спочугем.

— Давніше над такими речами не застановляли ся, — сказав старий з притиском. Аж нинішніми часами таке завелось, як що до чого, вона просто рубне йому: "я тебе покину". Навіть у селян завелась уже тепер та сама мода. "На тобі, каже, твою сорочку та погавиці, а я

пиду до Івася, в нього, бач, кучері красні.". Натек, масте, і змагайтесь. А жінка, перша річ: повинна бояти ся. Прикащик поглянув та на адвоката і на даму і на мене і очевидно здержував усьмішку. Він був готов або всьміяти або одобрити слова старого відповідно до того, як товариство їх приїме.

— Боятись має? — спитала дама, а сеж як?

— А так: "да убонься свого мужа" — ось як.

— Ну, ну, татуню, вже ті часи минули ся.

— Ой ні добродійко, сим часам не можна минати ся. Як її, Еву, жінку, сотворено із ребра чоловіка, так її лишити ся до кінця світа, — сказав старий та підніс голову так гордо, що прикащик зараз-же порішив, що побіда по боці кушця та голосно зареготав.

— Се ви муштин так думаете, — говорила дама не вважаючи себе побитою та споглядала раз від разу по нас. Самим собі дали свободу, а жінок держали-б у неволі. Собі позваляете на все.

— Муштин — се що иньшого.

— Так, по вашому муштині все дозволене?

— Призволу ніхто не дає, а лиш се треба тямити, що від муштини не прибуває в хаті ніщо. А жінка се крухенька судина, — вговорював дальше купець. Пересьвідчене, з яким говорив, очевидно впливало на слухачів, ба навіть сама дама чула себе побитою, але всеж іще не піддавала ся.

— Нехай, алеж я думаю, ви на се мабуть згодитесь, що й жінка людина, та що в неї такеж чуте як і в чоловіка. Отже що їй чинити, як не любить чоловіка?

— Не любить, — грізно повторив купець та зморщив брови. — Не бійтесь, полюбить!

Сей несподіваний аргумент вельми припав до вподоби прикащику-ви, і він голосно притакнув старому.

— Ой ні, не полюбить, — заговорила знов дама, — а де любви не має, годі до неї змусити.

— А як жінка зрадить чоловіка, то тоді що? сказав адвокат.

— Се не повинно лучати ся, — сказав старий, треба наглядати.

— А як таки лучить ся, то що? Звісно, всяко буває.

— Може в кого буває, в нас не буває, — твердив старий. — Ну, а як случайно трафить ся де такий дурний чоловік, що не спроможе кермувати жінкою, то такому "по заслугі"! А все-ж не треба допуска-

ти до скандалу. Нехай любить, чи ні, як собі схоче, але в хаті безладя заводити не годить ся. Всякий чоловік може жінку привести до розуму, на те власть у нього. Тільки дурному годі.

Всі замовили. Прикащик порухав ся та щоби знать не остатись позаду иньших, почав із усьмішкою:

— Так то, так, ось і в нашого знайомого вийшов скандал, і також вельми тяжко справу розсудити. Дістав таку жіночку, що раз. Зараз почала біситись. А він людина статочна, образована. Почала з конторщиком. Чоловік по доброму вговорював її. Де там, не прийшла до розуму. Почала всякі штуки. Гроші почала красти в чоловіка. Він побив її. І щож? І ще гіршою стала. З нехристом, з Жидюгою, шануючи ваші слухи, почала волочитись. І щож йому робити? Покинув її. Тепер сам живе. А вона Бог зна' куди повіялась.

— Бє дурний — сказав старий. Як би зразу був не давав їй у всьому попусту, але тримав на припоні, до нині жила би з ним. З самого початку не треба занадто попускати. Коневі не вір на полі, а жінці дома.

В сій хвилі ввійшов кондуктор переглядати білети на найблизшу стацию. Старий віддав свій білет.

— Так, так, задалегідь коротко взяти жінку, бо відтак усе пропало

— А самі, правда, в Кунавині здорово гуляли, га — з усьмішкою зачїпив адвокат.

— Се зовсім що иньшого, — сказав купець із притиском. Здорові зіставайте, докинув встаючи. Позашпнав кожух, здоймив шапку, вхопив у руки клунок і вийшов з вагона.

II.

Як лише старий вийшов, подорожні заговорили на кілька голосів.

— Старозавітний бадю, — почав прикащик.

— Живісінький "домострой*") — сказала дама. — Яке в нього дике понятє про жінок та про подруже.

— Так, так, ми ще далекі від сього, щоб по європейськи дивились

*) Так називались староросійські приписи, що нормували домашній порядок у родинах в патріархальному змислі віддаючи тиранську власть у руки чоловіка, голови дому, над иньшими членами родини.

на подружжє, сказав адвокат. Насамперед права жіноцтва, відтак цивільний шлюб, після сего розвід, се все ще не порішені питання..

— А головне, чого сього покрою люди ще не розуміють — сказала дама, то се, що лиш любов освячує подружжє, та ще лиш таке подружжє правдиве, яке освячене любовю.

Прикащик прислухував ся з усмішкою стараючись як найбільше скористати з таких мудрих розговорів.

— А яка-ж се властиво любов освячує подружжє? озвав ся несподівано голос нервового добродія, що незаметно присунув ся до нас. Він стояв зі спертими руками на поручю сидженя і виглядав дуже схвилюваний: лице в нього покрасніло, на голові набігли жили кровю, а щоки дрожали нервою. — Яка-ж се властиво любов освячує подружжє? — повторив він.

— Як се, яка любов? — спитала дама. — Звичайна любов між чоловіком та жінкою.

— Якже може звичайна любов освячувати подружжє? — говорив дальше нервовий добродій. Він хвилював ся, наче-б сердив ся та хотів сказати далі щось неприсмного. Вона се почувала тай видно се іритувало її.

— Як? дуже просто, сказала дама.

Нервовий добродій сейчас підхопив се її слово:

— Ой не просто, ні!

— Добродійка каже, вмшав ся в розмову адвокат, вказуючи на даму, що подружжє повинно опиратись на привязаню чи там на любові, як собі хочете так, що коли така любов справді є, то лиш в такому случаю подружжє, що не основує ся на природнім привязаню, чи як ви собі се називаєте, на любові, до нічого морального не може зобовязувати. Чи я гаразд порозумів? — звернув ся він до дами.

Дама кивнула головою на знак, що годить ся на таке поясненє своєї думки.

— Дальше... — хотів продовжати свою бесіду адвокат. Але нервовий добродій, що здержував ся доселі лиш на силу, не дав адвокату договорити і сам почав:

— Так, так, але-ж що вважати сею любовю, яка одинока освячує подружжє?

— Се звісно всякому, що таке любов, — сказала дама.

— А ось я не знаю, що таке любов, та рад би довідатись; як би ви мѣні її пояснили?

— Як? зовсім просто, сказала дама, але задумалась. Любов! Любов, се виімкове відзначуване одного або одної перед всіми иньшими, — сказала вона.

— Відзначуване, а на як довго? На місяць, на два дні, на пів години? — з особливою злістю питає добродій.

— Ні, простіть, ви не про се говорите.

— Ні, я про се-ж, про відзначуване одного або одної перед всіми иньшими, але я тільки питаю, як довго має тревати се відзначуване?

— Як довго? Дуже довго, часом на ціле жите.

— Але-ж се хиба в романах. А в житю ніколи. В житю таке відзначуване одного перед другим рідко лучає ся на літа, частійше на місяці, а там і на тижні, дні, та години.

— Ах, що-ж ви! Та-ж ні. Ні, ні, позвольте, — заговорили ми в один голос всі трое. Навіть приказник видавав якийсь звук, яким, здавалось, не поділяв сеї думки.

— Так, так, я знаю, — старав ся він перекричати нас — ви говорите про се, що є дійсно. Всякий мущина відчуває се, що ви називаєте любовю, до всякої гарної жінки, найменче одначе до своєї питомої дружини. Та-ж на се і приказка є: "Чужа жінка як лебідка, а своя гіркий полин."

— Ах се страшно слухати, що ви балакаєте! Та-ж прецінь у людий є чуте, яке називає ся любовю, та яке триває не літами, не місяцями, але ціле жите.

— Ні, тай ні. Коли-б і припустити, щоби Менеляй дав перевагу Гелені перед усіма на ціле жите, то таки Гелена відзначила-б Париса і таке завсіди бувало на сьвітї та й с. І не може инакше бути так, як не може бути, щоб у повному возї гороху знайшли ся разом біля себе два зерна назначені вперед. Та попри се, тут заходить не лиш неімовірність, але певність, що або Гелена навкучить собі Менеляя, або навпаки. Вся ріжниця тільки в сьому, що в одного приходить воно ранче, в другого пізнійше. Тільки в дурних романах пишуть, що вони любля ся ціле жите. Хиба діти повірять сьому. Любити ціле жите одного або одну, се все одно сказати, що одна сьвічка буде горіти ціле жите.

— Але-ж ви все се говорите лиш про змислову любов. Чи ви ніко-

ли не припускали існування любови, яка-б ґрунтувалася на спільних ідеалах, на духовім свояцтві?

— Чому-б не припускав, але тоді по що разом спати, (вибачте за слово)? Спільні ідеали стрічають ся одначе не межі старими, але завєдї між молодими та гарними, — сказав він, та неприсмно зареґотав ся.

— Так, я кажу рішучо, що любов така, якою ми її звичайно вважаємо, не освячує подружя, але навпаки руйнує його.

— Алез, простїть добродїю, озвав ся адвокат, та-ж факти протїворічать вашим словам; ми-ж бачимо на свої очі, що подружя існують, що вся людськїсть, а бодай її більша частина живе в подружях та багато з них зовсім чесно проживає довголітнє подружнє жите.

Нервовий добродїї злбно усміхнув ся.

— Та якже се? Ви кажете, що подружя ґрунують ся на любови. Коли-ж я висказую свій сумнів що до існування иньшої любови крім змислової, ви мені докажете існуванє любови подружями. А подружє в наші часи, се чиста мана та насильство.

— Ні, позвольте, сказав адвокат, я кажу лише, що подружя були тай є.

— Так, але-ж так від чого вони є! Вони були тай є у таких людей, що в них добачують щось таємничого. Тайну, яка обовязує перед Богом. У сих вони є, але в нас їх нема, в нас вони просто таки мана та насильство. І ми се відчуваємо, а щоб від лиха спасти ся, проповідуємо вільну любов. А в дійсности проповідь вільної любови се не що иньше як зазив вертатись назад, до змішаня полів, — простїть за слово — тут звернув ся до дами, — до гріху має. Пережила ся вже стара основа, треба шукати нової, а не проповідувати розпусту.

Він так розпалив ся, що всі лиш гляділи на нього.

— А сей перехідний стан як раз страшний. Люди відчувають, що не можна допустити "до гріха загалу", а треба-ж якось означити полові відносини. Та на се нема ніякого основного підкладу крім старого, якому ніхто вже не вірить. І люди по старому женять ся, хоч не вірять у се, що роблять, тай з сього виходить лиш або мана або насильство. Як що мана, шахрайство, то ще легше його перенести. Чоловік та жінка лиш туманять людей, що вони доховують собі вірн, а властиво живуть в поліґамії та в поліандрії. Се плугавство, та воно ще уйде; але коли, як се частїйше лучає ся, чоловік та жінка приймили на себе обо-

визок жити разом і то на ціле житє, та самі не знають по що та на що і вже в другім місяци радї-б розійти ся, а все таки живуть разом, тоді-ж то виходить се страшне пекло, від якого розпивають ся, стріляють ся, убивають та троять себе та інших.

Всі замовкли, стало ніяково.

— Так, дучають ся критичні епізоди подружнього життя. Ось приміром справа Позднішева, сказав адвокат, що-б замняти сю негожу та палку розмову. Ви мабуть читали, як він із зависти убив жінку?

Дама відповіла, що не читала. Нервовий добродій не промовив нічого, лиш видимо змінив ся на лиці.

— Ви, як бачу, пізнали, хто я? сказав він нагло.

— Ні, не маю приємности...

— Не велика се приємність. Я — Позднішев.

Мовчанка. Він почервонїв та знов нагло поблїд.

— Та все одно, сказав він. Опроче вибачте. Я не буду вам заважати! І відсунув ся на своє місце.

III.

Я те-ж вернув на своє місце. Добродій з дамою щось шепотїли. Я сидїв разом із Позднішевою мовчки. Я хотїв із ним говорити, та не знав звідки почати. Так проїхали ми з годину до стації. На найблизшій стації повисїдали з вагона добродій з дамою і прикащик, а ми лишлись у вагонї самі: я і Позднішев.

— Вони балакають! Або брешуть, або не розуміють річ.

— Себ-то, про що се ви?

— Та все про те-ж.

Він підпер ся руками на колїнах, та стиснув у руках чоло.

— Любов, подруже, сімя! Все брехня, брехня, і ще раз брехня!...

Він встав, затягнув занавіску над ляпмою, ляг на подушку та замкнув очі. Так пролежав добру хвилию.

— Вам мабуть непременно зі мною сидїти, коли дізнались, хто я?

— Зовсім ні.

— Вам не хочеть ся спати?

— Ні.

Коли хочете, я оповім вам своє житє.

В сій хвилі перейшов кондуктор вагоном, він проводив його лихим зором, та почав аж тоді, коли той вийшов. Відтак уже в часї опо-

відання не переставав ні разу, і коли навіть нові подорожні входили на стаціях у вагон, він не робив собі з них нічого.

Підчас того, як говорив, лице його кілька разів мінило ся так, що він ставав неподібний до себе самого. Очи, губи, вуса, борода, все ставало инакше. Се було лице нове, гарне, що просто його вигляд прошибав чоловіка наскрізь. А сі зміни довершували ся в сумраці в мить. Що п'ять хвиль являлось лице зовсім неподібне до попереднього свого вигляду.

IV.

Отже я розповім вам про своє житє, та всю страшну історію. А страшна-ж вона, страшна. Вся історія страшнійша як сам кінець.

Він замовк, протер руками закритє лице та почав:

— Коли розповідати, то розповідати від початку; треба розказати, як та чому я женив ся, та яким я був, заки оженив ся. Перша річ, скажу вам, хто я такий. Я син багатого степового дворянина, бувшого предводителя дворянства, та вихованок університета, кандидат, юрист. Женив ся в роках трицяти кількох, але заки говорити про женитьбу, треба розповісти, як жив до сього часу та як задивлював ся на родинне житє. До женитьби жив я як живуть усі так звані порядні люди нашої верстви с. в. в розпусті, але був переконаний, що я посеред распусників виймовко моральна людина. А се, що я вважав себе моральним, виходило з того, що в нашій сімї не було сеї особливої, спеціальної розпусти, яка була чимось так буденним у нашій поміщицїй верстві, та по части й тому, що виховавшись у сімї, де ні батько, ні мати одно одного не зраджували, я від вчасної молодости мрів про величє та поетичне житє родинне. Моя жінка мала стати вершком досконалости. Наша взаїмна любов мала бути ідеальна, а житє родинне чисте, просто голубине.

Думати, — я думав так, та цілий час хвалив себе за такі високі думки. Та при сьому жив я дорослим чоловіком десять років і не поспішав женити ся. Житє вів таке, яке називав приличним, розсудним парубоцьким житєм і навіть сям житєм своїм чванив ся я перед ровесниками, та товаришами, що віддавались услїком спеціальним родам розпусти. Я нікого не зводив на манївці, не мав ніяких несприродних похотів, не ставляв розпусту головною цілю життя, а віддав ся їй в приличних, загально принятих формах, та наївно вмавляв у себе, що з мене цілковито моральна людина. Жінки, з якими я сходив ся, не були

мої, то-ж мене з ними нічого не лучило крім роскоші, якої від них я зазнавав. І се видавалось мені нічим гидким. Навпаки, в сьому, що я не зближав ся до них серцем, і платив грішми за все, добачував я як раз свою мораль. Я уникав таких жінок, що приходом дитини на світ або привязанем могли мене стісняти. Опроче може й були діти, може й було коли привязане, та я чинив ся, наче-б того всего не бувало... І так живучи вважав себе моральною людиною. Я не розумів, що розпуста се ще не сама фізична гидь, та що сама фізична гидь се ще не властива розпуста, я не розумів, що справжня розпуста, се звільнюване себе від моральних відносин до жінки, з якою входиш у полові зносини. Але звільнюване я як раз приписував собі за заслугу. Памятаю, як раз мучив ся я тим, що не міг заплатити одній жінці, що імовірно з любови віддалась мені. А успокоїв ся аж тоді, коли післав їй гроші, та сям показав, що мене морально не вляже вже ніщо з нею. — Ви не крутіть головою, наче-б зі мною годили ся, крикнув він знов на мене. Я знаю сю штуку. Ви всі, тай ви-ж самі, наколи ви не рідкий виїмок, таких же самих поглядів, що й я був тоді. Наколи ви годитесь зі мною, то хіба тепер, а перше ви так не думали. І я не думав і коли-б мені був колись хто розповів те, що я вам тепер розповідаю, не сталось би се зі мною, що стало ся. Але все одно, ви простіть мені, говорив він дальше; всеж таки суть річи в сьому, що воно страшне, невисказано страшне. Сей вир блуду та розпусти, в якому живемо, по відносинах до справжнього жіночого питання...

— Себ-то, що ви вважаєте справжнім жіночим питанням?

Питане про се, на скільки жінка инакше організоване ество, чим мущина, та якою вона сама себе і мущина має її уважати.

V.

— Так десять років прожив я в найогиднійшій розпусті, і рівночасно марив про чисту надземську любов, ба навіть в імя сеї любови ось так жив. Так, я хочу розповісти, як я вбив свою дружину; але щоби се розповісти як слід, треба сказати, яким чином став я розпусником. Я далеко давніше вбив її, ніж знав, я вперше убив жінку, коли не люблячи, зійшов ся з нею, я вже тоді вбив свою дружину. Так, памучившись, стільки скільки я памучив ся та натерпів ся, я зрозумів, де корінь лиха, зрозумів себе, свій гріх та наш гріх загалу. То-ж звольте послухати, як та коли почалось се, що привело мене до мойого не-

щастя. Почалось, як мені було всего 16 літ заледви. Лучилось воно, як я був іще в гімназії, а мій старший брат на першому курсі університета. Я не знав іще жінки, але, як усі нещасливі діти нашої верстви, не був уже невинним хлопцем. Вже був другий рік тоді, як мене зіпсували хлопці, вже другий рік думка про жінку, не якусь певну означену, але образ жінки в уяві, як щось солодкого, кожної жінки, нагота жінки, мучили мене несказано. Навіть на самоті бавився я лиш нечистими думками. Я мучився, певна річ і ви мучились, і так мучить ся 99 процент наших молодих хлопців. Я жахався, страждав, молився, тай знов упадав. Я вже був зіпсований і в уяві і в дійсности, але не вчинив іще останнього кроку. Я гинув один, але ще не посягав на друге людське єство. Я міг був іще спасти ся. І ось братів товариш, студент, щирій, як то кажуть хлопець, — що значить, як раз найбільший гульвіса, що навчив нас і пити і в карти грати, раз підпивши підмовив нас їхати туди. Ми поїхали. Брат також іще був невинний, та тої ночі впав. І я шіснайцятьлітний хлопець опоганив себе самого, та причинився до опоганення другої людини, сестри-жінки. І я не розумів навіть величі лиха, якого допустився. Я-ж не чув від нікого зі старших, щоб сього, що я вчинив, не годилося чинити. Правда воно стояло в заповідях, але-ж заповіді потрібні на се, щоб на іспиті батюшці відповідати, як запитас, тай то не так далеко потрібне, як заповідь про уживане "уг" в умовних реченнях. Отже від старших, яких думку я шанував, я не чув ніколи, щоб се не годилося. Навпаки я чув від тих людей, що се саме як слід. Я чув, що мої муки та страждання після сего втихомпирять ся, таке чув, тай читав; зачував від старших, що се причиняє ся до здоровля, від товаришів знов чув, що в сьому як раз заслуга, що се ознака юнацтва. Загалом взявши тут не бачилось нічого крім усього гарного. Небезпека хвороби? Але-ж і се можна передвидіти. Правительство про се журить ся. Воно наглядає над такими домами, та піклується розпустою для нас, для гімназистів. І лікарі за винагородженем слідять за тим. Так і має бути. Вони кажуть, ще розпуста буває корисна для здоровля, вони-ж і дбають, щоб нам подати її правильною, акуратною. Я знаю матерій, що в сїм напрямі турбують ся здоровлєм своїх синів. І наука посилає їх у дом розпусти...

— Як то наука? поспитав я.

— А що-ж такого доктори? Жреці науки. — Хто приводить хлопців до розпусти, кажучи, що се потрібне для здоровля? Вони. Хто псує

жінок, видумуючи їм всякі способи, щоб не родили? Вони. Хто лічить сифіліса з одушевленням? Вони.

— А чому-ж би не лічити сифіліса?

— А так, не лічити, бо лічити значить пособляти розпусті.

— Ей, а все-ж...

— Нехай, але коли-б ужити лиш одну соту частину сього труду, якого вимагає ліченє сифілісу, на викорінюванє неморальности, то його вже давно на сьвітї не було би. А то зуживають сили не на нищенє розпусти, а на захохоту до неї, на обезпеченє нешкідливости від неї. Та не в тім діло. Діло в тім, що зі мною стало ся се лихо, як лучає ся зрештою з дев'ятьма десятими нашої суспільности і то всіх верстов, не виймаючи й селян, що я впав і то не тому, що дав себе скусити принадам якоїсь звисної жінки. Ні, ніяка жінка мене не скусила, а я впав для того, бо моє окруженє добачувало в сьому вчинкови або річ законну та для здоровля хосенну, або зовсім природну, не лиш простиму, але й невинну забавку молодї людини. Я й не тямив, що се упадок. Я віддавав ся залюбки сим плюгавствам почасти як роскошам, почасти як конечности повного віку, так як то в певних літах починаєть ся пити або курити. А все-ж таки в тім першім упадку я відчув щось особлившого, що потрясало мною. Памятаю, менї сейчас тамже, перед виходом іще з того дому, зробилось так якось ніяково, так якось тужно, що хотїлось сплакнути. Сплакнути над втратою своєї невинности, над пірванем відносин до жіноти. Так, відносини до жіноцтва пірвались на віки. Я від сеї хвилі вже не міг чисто до жіноцтва відноситись, ба й не відносив ся. Я став тим, якого називають розпусником, се фізично-хоробливий стан, подібний до сього, в якому жие морфінїст, піяк або пристрасний курець. Як морфінїст, піяк або курець, люди далеко ненормальні, так чоловік, що сходив ся для своєї розкоші з кількома жінками, людина вже ненормальна, на віки пропаща, сказано — розпусник. Як піяка та морфінїста можна сейчас пізнати по лиці або по рухах, так само-ж і розпусника. Розпусник може повздержуватись, бороти ся, але в нього вже ніколи неможливе, щоб його відносини до жіноцтва могли бути прості, ясні, чисті, братні. — Братнього нічого вже в нього ніколи не шукайте. Після сього, як спогляне, як буде оглядати молоду жінку, пізнаєте розпусника. І я став розпусником та таким лишив ся.

VI.

І так! Від сеї хвилі пішло дальше і дальше, лучались усякі відміни. Мій Боже! Як згадаю всі мої плюгавства того роду, аж ляк бере. Про себе самого над яким товариші сьміялись ізза так званої невинности, я так згадую. Такі мої почуваня, коли чую бесіду про золоту молодіж, про офіцірів, про парижанів. І всі сі добродії і я, коли ми 30-літні розпусники, що маємо на совісти сотки всяких найогидливіших простуків зглядом жіноцтва, коли ми 30-літні розпусники входимо в гостинну або на баль чистенько вимиті, виголені, напарфумовані, в чистім білоу, у фраках або мундірах — ми емблем чистоти, розкіш... О! огидь! Але прийде чейже час, коли ся мерзота і брехня виявить ся. Тай жив-же я так до 30-того року і ні на мінуту не покидав думки оженити ся та завести щасливе родинне житє і з сею метою приглядав ся дівчатам, що здавались підходити під мої думки. Я бабрав ся у гною розпусти, а рівночасно розглядав ся в дівчатах, котра би своєю невинністю мені підходила під пару. Богато з них я просто відкидав, бо здавались мені за мало невинні; та на кінець надивав я таку, що признав для себе гідною. Се була одна з двох доньок колісь богатого, а тепер підупалого поміщика з Пензенської околиці. Пощо то тайти, правду сказавши, мене ловили, тай імили. Мамця, бо татка вже не було, устроювала всякі лапки і одна: а то плаване чайкою — удалась.

Я постановив одного вечера після сього, як ми їздили чайкою, та нічу при сьвітлі місяця вертали домів, а я спдів біля неї та любував ся її гарною фігурою, докладно пристаючим джерсєєвим станком та кучерами, я нагле порішив, що отсе вона. Мені сього вечера здавалось, що вона розуміє се, що я думаю та почуваю, та що се, про що я думаю, та що почуваю, щось високого, надземського. А в сути річи було се те, що їй дуже було до лиця в джерсєєвим станку і в кучерах, та що після проведенного близько неї цілого дня, бажалось іще більшої близькості. Я вернув домів одушевлений і пересьвідчений, що вона вершок досконалости, та що як раз задля того вона гідна, щоб стати мені дружиною і другої днини я осьвідчив ся о її руку.

Ні, ні, як собі хочете, ми живемо в такому болоті, брехії по самі уха, що не годні отямитись, поки нас хто так як мене не лопне здорово по голові. На тисячу таких, що женять ся, не лише в нашій верстві, але на жаль і в народі, ледви є один такий, що не був уже з десять разів жонатий перед тим. (Є тепер, правда, як зачуваю, молоді люди, невин-

ні та свідомі того, що се не шутки, а велике діло. Боже їм допомагай. Та за моїх часів і один такий на тисячу не лучав ся). І всі се знають, а удають, що не знають. У всіх романах описують до подробиць почування героїв, ставки, корчі, довкола яких вони ходять, але описуючи їх превелику любов до якої там дівчини, нічого не згадують про се, що діялось із ним, із сим цікавим героєм давніше, ні слівцем про їхні відвідини таких домів, про покоївок, кухарок, чужих жінок. А є такі неприличні романи, то їх не дають у руки дівчатам. Всі удають перед дівчатами, ба навіть самі перед собою, що сього, себ-то розпусти, як догодження собі, що виповнює половину життя наших городів ба навіть сіл, — що сього зовсім нема.. А лукавлять так старанно, що вкінці дають віру самі своїй брехні. А дівчата, сі біднятка, вірять сьому зовсім серйозно; так вірила і моя нещасна дружина. Я нагадую собі, як то я вже як суджений показав їй свій дневник, щоб вона з нього пізнала мєє минуше, а особливож мої останні любовні зносини. Я вважав потрібним її освідомити про се, бо могла дізнатись від кого иньшого. Нагадую собі тодішний її переляк, розпуку, просту втрату пам'яті, як те пізнала та порозуміла. Я бачив, що вона хотіла мене тоді покинути. І як би се щасливо вийшло для нас обоїх! — Він замовк.

— Але ні, так ліпше, ліпше! крикнув він знов. — Котюзі по заслугі! Та не в сьому діло. Я хотів тільки сказати, що тут обдурені самі тільки дівчата. Мамн, особливож мамн, знають про се все, навчені своїми чоловіками. Та лукавлять, що буцім то вірять у невинність муштин, а в сути річі ділають цілком інакше. Вони добре знають, на яку вудочку ловити муштин для себе та для своїх донечок. Лиш ми муштинн не знаємо, бо не хочемо знати, що найвисша, поетична любов, як ми її називасмо, зависить не від моральних прикмет, лише від фізичної близькості, а попри сє від фризурн, від краски та крою одягу. Спитайте в досвідченої кокетки, що поставила собі задачею зловити чоловіка, чим вона скорше заризикує, чи щоби її обличили в брехні, в жорстокості, ба навіть у самій розпусті перед лицем сього, кого вона надить д' собі, чи щоб появитись перед ним в одязі нескладно сшитім та взагалі негарнім?

У всякому случаю всяка вибере перше. Вона знає, що наш брат завсїди бреше про високі почування — йому тільки тіла потрібно й за-
для того він простить плюгавства, але не простить ніколи нескладного, негарного костюма. Кокетка знає про се свідомо, невинна дівчина

знає се несвідомо, як знають се зв'їрята. Звідси сі гидкі джерсеї, сі тюрнюри, сі голі плечі, руки ба навіть груди. Жінки, особливож сі, що перейшли мужеську школу, >гаразд сьвідомі сього, що балакати з муцннами про виспі предмети, се лиш проста б́алачка, алеж і сьвідомі, що муцннам потрібно лиш тіла та всього того, що се тіло представляє в найкориснійшому сьвітлі, і як раз так робить ся. Тож коли на бік возьметь ся сі услівні виясненя, чому та задля чого так робить ся, головнак річ, коли відкине ся сю привичку до сього плюгавства, що стала для нас другою природою, та коли приглянемо ся житю наших висших і низших вёрств, яким воно є з усею його безсоромністю — то покаже ся нам не що иньше, як один величезний публичний дім розпусти. Ви не годитесь зі мною? Погодїть, я докажу, — заговорив він перебиваючи мені.

— Ви кажете, що жінки нашої верстви живють иньшими інтересами, чим жінки з домів розпусти, а я кажу, що ні, таї докажу. Коли ріжні люди живють для ріжних цїлій, та в загалї всякий завів собі иньше внутрішне житє, то ся ріжниця мусить доконечно і на зверх показати ся і житє на зверх буде иньше. А погляньте-ж на сі нещасні ества погорджувані всіма і знов на тих сьвітських дам вишого кружка; такі-ж одяги, такі-ж ф́асони, такі-ж перфуми, такі-ж декольте, така-ж пристрасть до дорогоцінних камінців, до блискучих ф́аталашків, ті-ж самі забави, танці, музика, спів. Як одні приманюють всякими способами, так і другі. Найменшої ріжницї не видно. Беручи річ строго треба лиш сказати, що проституток на короткїй протяг часу всі нехтують, а проституток на довгїй протяг часу всі поважають.

І так ось мене зловпили сі джерсеї, кучері та тюрнюри.

VII.

А спіймати мене було не тяжко, бо мене виховали в таких умовах, при яких молоді, залюблені люди так скоро бувають, як огірки посажені на облозі. А що-ж красше розбуджує полові похоти, як ся жирна лишня їда, якою кормлять нас у нашій верстві при цїлківнітїм нашім фізичнім безділю. Мужчини нашого кружка відживляють ся як випасові лошаки. Треба тільки замкнути кляпу безпечности, се-б то покинути який час молодому розпусникови поздержливо, зараз починає ся страшний несупокій, зворушенє, яке при штучних умовах нашого товариського життя проявляє ся опісля влюбленєм. Всі наші любови та женитьби викли-

кують ся по найбільшій часті вибагливою їдою. Вам се дивно? Навпаки дивуватись приходиться ся, що ми сего не завважуємо. В моім селі сього року на весну робили селяне при насипах залізної дороги. Вам звісна звичайна їда нашого селянина: хліб, квас, цибуля — він черствий та здоров від того при легкій пільній роботі. А піде він на залізну дорогу — то харчі в нього: каша, фунт мяса. Але за се він працює 16 годин тачками обладованими трицятьма пудами тягару. І йому се як раз. А ми, що їмо по два фунти мяса дичини та вживаємо всяких розгриваючих страв та наштків — куди се в нас йде? На зміслові ексцеси. І як іде воно тамтуди — а кляпа безпечности відчинена, то все в порядку. Але примкніть кляпу, як я її примикав на час, сейчас являє ся зворушенє, яке перепущене крізь призму романів, повістей, стихів, музики — крізь пусту розкішну обстанову нашого, життя, зроджує сейчас залюбленє чистісінької води.

І я залюбив ся, як усі залюблюють ся. І все появилось на зверх і одушевленє і поважанє і поезія. А в сути річи сю мою любов цілу устроїли мамуня та швачка. Не будь плаваня чайкою, не будь швачок із їхніми таліями і т. и., а моя дружина нехай би сиділа дома одягнена в незугарний капот, я не був би залюбив ся і не були би зловили мене.

VIII.

Возьміть іще на увагу, як той наш світ лукавить. Себ-то, як то наші подружя устроюють ся, може природно? Підросла дівчина, треба її дати замуж; се видає ся зовсім простим, коли дівчина не страхополох, та коли люди трафляють ся, що взяли-б її. А прецінь не так! Тепер починає ся нове дуреңє. В давнину, бувало, підросте дівчина, родичі, що красше знали житє, що не уносили ся хвиливым залюбленєм, а її любили не менш за себе — устроювали подружє. Таке водило ся та водить ся у всьому людстві, у Китаїцїв, Індїїцїв, Бісурмен, у нашім народі, таке водить ся в людському роді що найменше в 0.99 його часті. Липи 0.01 або й менше нас розпусників, придумало, що се не як слід і видумало нове. А що-ж се такого нового? А се нове, що дівчата сидять, дожидають та думають, і не осьміляють ся сказати: любчику, бере мене, мене, не її, гляди, які в мене плечі і т. и. — А ми мужчини походжаємо, приглядаємо ся. І при сьому балакаємо про права жіноти, про свободу жінок як здобуток науки.

— А що-ж робити? спитав я. — Що-ж, хіба нехай би жінки осьвідчали ся? —

— Або я знаю, що і як? Але на мою думку, як має бути рівність, так нехайже буде. Коли рішено, що старосьвітське сватане понижає, то сей спосіб тисячу разів гірший. Там бодай рівні права, рівні шанси, а тут жінка — просто невільниця на базарі, а що вона не може згодити ся бути невільницею, і не може також сама осьвідчуватись, починаєть ся друга ще плюгавіjšа брехня, що називаєть ся часом "виїздити в світ", часом "весело забавляти ся", а воно ніщо инше, як лави на судженого. Скажіть но лиш якій мамуні або й самій дівчині, що в неї лиш тільки роботи, щоб зловити судженого, — Господи, що за страшна обида! А справді в них лиш тільки роботи. А що найстрашніше, при такій роботі придбати цілком молоденьких, бідних, невинних дівчаток. І коли-б се бодай отверто робилось. А то все мана. Ах, походженє видів, яке се цікаве! Ах Лілі вельми интересуєть ся малярством! А ви будете на виставі? Там так багато можна навчитись. Поїдемо може на прогульку "тройкою"? Будете в театрі? А симфонія? Правда, просто розкіш? Моя Ліза просто до безумства любить музику. А ви задля чого не тої-ж думки?

А думка одна тай одна: бери, бери мене, мою Лізу! Ні, мене! Бодай стрібуй!" —

IX.

— Чи ви знаєте сю власть жіноцтва — перебив він собі нагло, — під якою стогне увесь світ, — все від сього іде. —

— "Як то, власть жіноцтва"? — поспитав я. — "Всі нарікають на се, що вони не мають ніяких прав, що вони пригнетені".

— То-ж то й є, — підхопив він. — Те-ж саме, про що хочу говорити, воно-ж і пояснює те незвичайне явище, що з одного боку зовсім правда се, що жінка принижена до найнижшого ступіня, а з другого боку, що вона має в руках власть. Зовсім таке, як із Жидами. Як вони своєю силою гроша відплачують за свій гнет, так і жінки. "А ви хочете, що-б ми були лиш крамарями? Гаразд, ми крамарі заволодіємо вами" — кажуть Жиди. "А ви хочете, що-б ми були тільки предметом змисловости? Гаразд, ми як предмет змисловости попеволимо вас," — кажуть жінки. Не в сьому недостача прав жінки, що вона не може голосувати або судити. Сї функції, се ще не права для них, але се, щоби в поло-

вих зносинах зрівнятись із мущиною, здержуватись від нього, вибрати його собі по своїй волі, а не лише бути вибраною. Ви кажете, що се гидко. Гарзд. То-ж нехай і мущина не має сих прав. Тепер же в жінок нема того права, яке мають чоловіки. І ось, щоби нагородити його собі, вона ділає на змисловість чоловіка, та змисловістю так поневолює його, що він тільки формально вибирає, а властиво вибирає вона. А заволоділа вона раз сим способом, надуживає його та здобуває собі страшну власть над людьми.

— Та на чім-же основує ся страшна особлива власть? — поспитав я.

— На чім? Всюди, у всьому. Перейдїть ся лиш по магазинах більшого города. Там мільони людської праці. А поглядїть, чи на девять десятих найдете там що для потреби мущини? Всеї розкоші життя вимагає жіноцтво та піддержує її. Перегляньте всі фабрики. Велика їх частина фабрикує безхосенні дрібниці для прикраси жіноцтва. Мільони людей, цілі покоління гинуть у сій каторжній праці на фабриках виключно для жіночих примх. Жінки, як царинці, держать у неволі тяженької праці девять десятих людського роду. А все тому, що їх понизили, що їх лишили рівних прав із мущинами. І ось вони метять ся дратованем нашої змисловости, та ловлять нас у свої сіті. Так, так, все йде із сього. Жінки утворили з себе таке знаряде дратованя змислів, що молодий ба навіть старий чоловік не годен із ними поводити ся спокійно. Глядїть на жінку з народа в святочний день, і на наших підчас балів та вечериць. Вона чує свою силу, се можна впізнати по її торжественній усьмішці. І ось лиш тільки підійшов молодий хлопець ід жінці, вже пропав, вже отуманїв як від дивдерева. І давнійше робилось мені завсїди якось нїяково, ба й моторошно, як я бачив причепурену жінку і бабу в червоній хустині та підшитих спідницях, або нашу даму на бали, але тепер мені просто страшно, я просто вижу щось грізного для людей та протизаконного і аж хочу кликнути поліції, що-б усунула причину небезпеки. І се все не шутки. Я вірю, що прийде час і може бути в недовзі, що люди порозуміють се та стануть дивуватись, як могла істнувати суспільність, в якій допускались такі події, що нарушують суспільний порядок, як отсі, що просто визивають змисловість: принадливі туалети наших дам. Се-ж усе одно, що розставити сільця по всіх місцях до прогульки, по всіх доріжках... а може й гірше.

Х.

Так і мене зловили. Я, як то кажуть, залюбив ся до нестями. Не лиш її зображав я собі вершком досконалости, але й себе за час сего жениханя вважав такою-ж досконалою людиною. Мабуть нема на світі такого гільтая, який шукаючи не надбав би інших гільтаїв, в якому небудь напрямі гірших за себе, та який ізза того не міг би найти причини згордіти та вдоволюватись собою. Так і я: оженив ся не з грішми — про яку небудь користь ні думки в мене не було — не так як більшість моїх знайомих женилась ізза грошей або звязий; я був багатий, вона бідна. Се одно; а друге, чим я чванив ся перед собою, що інші женились із наміром дальше жити в шлюбі, як жили до шлюбу; як постановив собі твердо, держатись після вінчання лиш своєї дружини, та через те вже не було границі моїй гордості перед самим собою. Я, свиня плюгава, зображав себе ангелом. Не довго тревало мое жениханє. Без сорому я не годен нагадати собі сих часів. Що за огидь! Звісна річ, любовію вважають щось духового, не зміслового. То-ж коли любов річ духова, то сї духові зносини повинні виражатись відповідними словами, бесідами, розговорами. Того всього не було. Страх, як тяжко було нам завести розмову, коли ми оставались на самоті. Яка се була Спзифова робота! Що лиш видумася, що сказати, скажеш, знов мовчи, придумуй. Ба й не було об чім балакати. Все, що можна було сказати про жите, яке нас чекає, як у ньому устроїмо ся, про пляни на будуччину — вже сказало ся, а що-ж дальше? Звісно, коли-б ми були звівірятами, то знали б, що не потребуємо говорити, а тут навряд говорити треба і нема про що, бо про те, що думалось, не дозволено говорити. А до сього ще сей плюгавий звичай конфеток, грубе лакування до солодоців та всі приготавленя до вінчання; ніщо лиш про квартиру, спальню, постіль, халати, біле, туалети. Ви-ж розумієте, що коли женять ся по правилам "Домостроя", як говорив сей старовина, то подушки, придане, постіль — се все складові часті самого святаго тайнства. — Але в нас, на десять таких, що женять ся, ледви один трафить ся, що не то, що не вірить у тайну (вірить або не вірить, менше про се), але не вірить у се, що обіцяє, а на сотку муштин, ледви один є такий, що вже перед тим не женив ся, з пятьдесять ледви один, що не готовить ся на будуче зраджувати свою дружину, а більшість глядить на їзду до церкви як на особлившу умову володіння звісною жінкою. Подумайте, якого страшного значіння набирають при сьому всі сї подробиці. Вихо-

дить, се проста продаж. Розпусникови продають невинну дівчину та надають сій продажі як найпринаднійший вид.

XI.

Так усі женять ся, так і я оженив ся. Та коби то молоді люди, що мріють про медовий місяць, знали лишень, яке розчароване їх чекає. І розчароване завсідн. Але-ж чому всі вважають потрібним се скривати? Як я був у Парижі, залюбки ходив приглядати ся усяким видовищам. Раз пішов я оглядати жінку з бородою і водну собаку, як оголошували. Показалось, що се не було ніщо иньше, як мущина в жіночому одязі декольте і пес засунений в шкіру з морського коня та плаваючий у ванні з водою. Не було в сьому нічого цікавого, та коли я вже виходив, то властитель видовища випроваджав мене вельми чемно і звертаючись до публіки при вході вказуючи на мене, так заохочував: "Поспитайте в сього добродія, чи не варто оглянути; прошу заходьте, лише по франкови від особи". Мені якось ніяково було сказати, що не стоїть оглядати, а властитель мабуть числив на се. Так то очевидно буває і з сими, що досьвідчили вже всього плюгавства медового місяця, а преці-ж иньшим не зважують ся відслонити очий. Я також не відслонював очий нікому, але тепер не виджу причини, чому-б не мав говорити правди. Медовий місяць зовсім не представляє собою ніяких розкоший, противно чоловікови робить ся вельми ніяково, кучно, гидко, ба навіть жалісно, а передовсім нудно, неказано нудно. Се щось у роді того, що відчуває молодий хлопець, коли учить ся курити. Його нудить, слина лхає ся до горла, а він на силу проковтує її та вдає, що йому се зовсім приємно. Приємність від куреня, так як і від сього, коли є яка, то аж згодом приходить; тому треба, щоби молодята вперід навикли до сього налогу, коли хотять відтак відчуватиприємність.

— Як то налогу? — спитав я. — Ви-ж мабуть говорите про річ зовсім природно-людські.

— Природно-людські? — сказав він. — Природно-людські? Ні, навряд, я скажу вам, що прийшов до пересьвідчення, що се зовсім щось неприродного. І до такого пересьвідчення прийшов я, знищена, зіпсована людина. А що би то було доперва, як би я не був розпусником? Для дівчини, для всякої невинної дівчини, се в такім степені неприродне, як для дитий. Моя сестра вийшла за муж дуже молодою, за чоловіка двічі старшого від неї і розпусника. Я нагадую собі, як ми всі наляка-

лись, коли вже першої ночі по шлюбі утікла від нього, бліда, з сльозами в очах та в судорогах на всьому тілі і говорила, що вона за ніщо в світі не годна сказати, чого він від неї хотів. Ви кажете, се природно-людське? Істи, се річ природна. Ість ся від самого початку, приємно, легко, та нема чого соромити ся а се й гидке і соромне і болісне. — Ні, ні, се неприродне. І — я пересвідчив ся — дівчина невинна бажає одного — дітей. Дітей — так, але не чоловіка.

— Як се, — сказав я здивований, — а якже-ж продовжав би ся рід людський?

— А по що йому продовжати ся? — нечаяно відповів він.

— Як по що? Инакше нас не було би на світі.

— А чого-ж нам бути?

— Як то чого? Щоби жити.

— По що жити? Та-ж звісно, Шопенгавер, Гартман та всі буддисти кажуть, що як раз у сьому щастє, щоби не жити. І се справедлива думка, що людське щастє лежить у сьому, щоби себе обернути в нівець. Лиш вони трохи инакше виражують ся: вони кажуть, що людському родови треба самому себе нищити, щоби спастись від терпіня, що мета людства, нищити себе. Се неправда. Метою роду людського не може бути охоронене себе від терпінь через самознищенє, бо-ж терпіня — се наслідки діяльности; мета діяльности а чейже не може ґрунтуватись на нищеню її наслідків. Метою як людини, так і людства — щастє. Для досягнення-ж щастя людськості даний закон, який треба сповнювати. А сей закон: з'єднанє людськості. Тому з'єднаню входять у дорогу пристрасти. Из пристрастий найлютіїша полова, тілесна любов і тому, коли знищать ся, пропадуть пристрасти і остання з них, найсильніша, полова любов счезне, тоді настане те з'єднанє, людскість сповнить закон і вже не має ніякої підстави на істнуванє.

— Ну, а коли се стане ся?

— На се-ж є кляна безпечности. Що закон іще незвершений, на се знаком істнуванє тілесної любови. А поки вона ще є, істнує, то її наслідком являє ся нове покоління, яке спроможне закон сповнити. А не звершило його воно, то звершуть иньші покоління — і так доси, доки все не звершить ся. Коли-ж звершить ся, тоді наслідком самого-ж сього звершення оберне ся в нівець, щезне з лиця землі і людський рід. Бо коли має настати з'єднанє людськості, то годі собі тоді представити жите, бодай таке жите, як ми його розуміємо.

XII.

— Дивна теорія, — сказав я.

— Що-ж тут дивного? Всі релігії навчають, що колись прийде кінець світа, те саме потверджують досліди науки і знаня. Що-ж особливого, що й з етики виходить те саме? ”Могій вмістити, да вмістити“ сказав Христос. І я се розумію так, як він се сказав. Для того-ж, щоби між людьми існувала мораль у полових відносинах, треба, що-б вони ставили собі метою повну чистоту. В стремліну до чистоти чоловік паде, а з того виходить подруже моральним, але коли чоловік, як то дів ся в нашій суспільности, стремить уже просто до тілесної любови, то хоч-би він її прибрав і в мнимо-моральний вид подружя, буде се лишень дозволом на розпусту з одною, буде все лишень неморальним житєм. Завважте лишень, як у нас спачені понятя, коли чоловіка в найщасливійшій його положеню, се-то свобідного, безженного, вважають чимось сьмішним та спочувають йому. Найвисшого ідеалу, найпочетнішого положеня жінки, се-то бути чистою, дівою-весталькою, — в нашій суспільности лякають ся, та глумлять собі із нього. Кілько-то, кілько молодих дівчат приносять свою невинність у жертву сему Молохови думки: вийти замуж хоч-би й за гувльісу, щоби лиш не бути старою дівкою, се-то висшим еством. Зі страху, що-б не стати тим висшим еством, вона губить себе.

Але тоді я сього не розумів, не розумів, що слова евангелія про се, що сей, хто глядить на жінку жадібним оком, вже вчинив перелюб із нею, відносять ся не лиш до чужих жінок, але особливо та головно до своєї питомої дружини. Я не розумів сього і думав, що сей медовий місяць та мої вчинки в сей-же медовий місяць дуже гарні, що вдоволити похотям зі своєю дружиною щось зовсім гарного. Зрозумієте, що ачей сї відїзди, ся самота в двійку тільки із нею, на які молодята відправляють ся з позволення родичів, — се-ж ніщо инше, як дозвіл на розпусту. Я не добачував тоді в сьому нічого гидкого ні соромного, та з очікуванем великих радоців яв проводити сей медовий місяць. І розуміє ся, мої очікування не сповнювались. Та я вірив у медовий місяць, і за всяку ціну старав ся урядити собі його. А чим більше намагав ся, тим менше удавало ся. Цілий час робило ся гидко, соромно, нудно. А в недовзі почало робитись і кучно і докучливо.

Третьої чи четвертої днини застав я її змудженою; я став питати

від чого, яв обіймати, що на мою думку було всім, чого вона від мене могла собі бажати, а вона відсунула мою руку та заридала:

— Чого? Вона не вміла назвати причини, але їй було й даліше тяжко, нудно. Мабуть її змучені нерви підказали їй правду про гидкість наших зносин, але вона не вміла сього вияснити. Я допитував ся даліше, а вона відповіла, що їй тужно за матір'ю. Мені видалось, що се неправда. Я став зацитувати її, не згадуючи ніщо про родичів. Я не порозумів, що вона просто так посумніла, а родичі, се лише викрут. Вона не слухала мене. Я назвав її вередливою і поглумив ся над її сумом. Нараз сльози десь геть у неї поділись і вона почала найідкішими словами закидати мені егоїзм та жорстокість. Я поглянув на неї. На її лиці малювалась одна злоба і то звернена на мене. Я не в силі висказати вам сього ляку, який мене переймив, коли побачив се. Як се? Що се? — думалось мені. — Любов — звязь душ і замість сього ненависть до мене? До мене! Що се такого? За що? Се неможливе! Се не вона! Я сплудував ся її втихомирити, та натрапив на таку тверду стіну змної їдкої ненависти, що не вспів оглянутись, як роздразнене обхопило й мене і ми взаємно наговорили собі копцю неприємностей. Вражине сеї першої сварні було страшливе. Я називав се сварнею, але воно не було сварнею, се було лиш виявлене тої пропасти, яка в дійсности ділила нас від себе. Із задоволенем змисловости охляла любов і ми одно проти одного станули в своїм дійснім виді, себ-то станули проти себе два егоїсти цілком собі чужі що бажать один коштом одного використати як найбільше вдоволення. Се, що я називав сварнею, було дійсно станом наших взаємних відносин, який приходив із занпком змисловости. Я тоді не піймав, що сі змні та ворожі відносини були нашим нормальним станом, не піймав сього тому, що сі ворожі відносини в перших часах скоро знов затерлись завдяки на ново збудженій змисловости, себто любові. І я думав: посварились, тай помрились і більше не бути сьому. Ага. Того-ж таки першого медового місяця, скоро повторив ся період пересипу, ми знов остогидли одно одному і вийшла друга сварня. Друга сварня поразила мене ще гірш першої. Так отже перша не була випадком, похибкою, але воно таки так має бути, і так буде далі, думав я. Друга сварня поразила мене тим більше, що вона скоїлась із неможливої причини. Якось почалось воно із за грошій, яких я жінці ніколи не жалував, ні не міг жалувати. Нагадую собі лишень, що вона так якось штудерно закрутила справою, що буцім то якась там моя замітка

показалась виразом моєї жадоби запанувати над нею та через гроші, на яких я ніби то оснував своє виключне право. Вийшла історія просто дурна, непотрібна, що ніраз не одвічала ні моїй вдачі, ні її.

Я роздразнив ся, почав її дорікати, за неделікатність, а вона мені, і почалось знов те-ж саме. Я доглянув у неї ту-ж саму попередню ненависть і в словах і в виразі лиця і в очах. Пригадую собі, я сварив ся з братом, із друзами, з батьком, та ніколи між нами не являлась така особливша їдка злоба, як у сім випадку. Але згодом знов десь сховалась ненависть перед любовю, розумість ся, змисловою, і я ще себе потішав, що сі дві сварні були лиш похибками, які дадуть ся направити.

Та ба, прийшло до третьої сварні, ба й де далі до четвертої і мені стало ясно, що не похибка, а що воно так має бути тай буде; я вже не лякав ся, я тільки дивувався одному, чому як раз я, один так недобре, так невідповідно до сього, чого надіяв ся, жно з подругою, чому таке не лучає ся в інших подружжях? Не знав іще, бачите, що воно таке-ж саме у всіх подружжях, та що се їхнє таке виімкове лихо; але виімкове, на їх думку, лихо вони скривають старанно не лиш перед чужими, але й перед собою, як яку соромну слабість, до якої не личить і самому собі признавати ся. Таке скоїлось і зі мною. Почалось у перших днях, та з кождим днем росло і ставалось прикрііше. Я в перших тижнях почув у душі, що зловив ся, що вийшло не те, чого ожидав, що ожентись не лиш нещасте, але щось дуже прикрого; та як усі, так і я не хотів перед самим собою признати ся, (я і доселі не признав би ся сам собі, колиб не кінець) і таїв не лиш перед чужими, але й перед собою. Тепер дивую ся, як я не запримітив свого властивого положеня. Се-ж можна було запримітити вже ізза сього, що сварні почпнались із таких причин, що, коли скінчились, годі було розчовпати, з чого почали ся. Розум не міг ніяк причин підібрати для сього постійного ворогуваня. Як се буває у весело жартливої молодіжи, що не годна придумати щось сьмішного, щоб було з чого сьміяти ся та сьміє ся зі свого власного сьміху, так і ми, не годні придумати причини для своєї ненависти, ненавиділи одно одпого просто для того, що в душі така взаїмна ненависть була. А ще прикрііше виходило, що не раз годі було придбати притоки до примиреня.

Иноді були се слова, поясненя, навіть сльози, але иноді — про се будо завсіди згадувати з відразою — після наїострійших слів із обох

боеків, — нараз мовчанка, погляди, усмішки, поцілуї, виясненя. — Тьфу! плюгавство! — як я міг не запримічувати тоді всеї сеї огиді...

XIII.

— Всіх, всіх, і мущин і жінок, виховують в-якімось богобоязливім поважаню для сього почуваня, яке ми звичайно називаємо любовю. Я з диточих літ підготовляв ся до того, що-б залюбити ся, і залюблював ся цілий свій молодечий вік та тішив ся з того, що закоханий. В мене впоїли. що се найблагороднійше та найвисше почуванє на цілім світі — влюбити ся. І ось, приходить у кінци се дожджане почуванє, чоловік віддає ся йому цілий. Аж тут і мана — в теорії любов, щось ідеального, високого, а в практиці воно щось такого поганого, свинського, про що навіть говорити стидно та мерзко. А коли воно таке, то-ж і так треба його називати. А люди навряд, притворяють ся, та соромне і мерзке зовуть гарним і високим. Буду говорити просто, правдиво та коротко.

Які були перші знамена мосі любови? А такі, що я віддавав ся звіврським похотям, та не лиш не соромив ся того, а ще й чванив ся, що здібний до сих фізичних огид, а при сьому зовсім не думав не лиш про її жите духове, але також і про фізичне. А дивував ся, з відки бра-ла ся обопільна нехить у нас? Справа-ж цілком ясна. Нехить була просто протестом людської природи проти звіврської, яка придавлювала людську. Я дивував ся, чому одно одного ненавидимо? А воно й не могло бути инакше. Ся ненависть не була нічим иньшим, як взаємною ненавистю спільників злочину і за підмову і за участь у сьому-ж злочині. Якже-ж не злочин, коли вона бідна заваготїла вже в першім місяці, а наші плюгаві зносини трївали дальше. Ви думаєте, що я покину дальше оповіданє? Ні, ні! Я оповідаю вам усе, як то прийшло до того, що я вбив її. Дурні! Вони думають, що я вбив її тоді ножем, пятого жовтня. Я не тоді вбив її, але далеко скорше, зовсім так, як вони тепер убивають, всі, всі. Ви знаєте, в нашім світі удержуєть ся загальна думка, що жінка дає мущині осолоду (і мабуть навпаки, але я сього не знаю, я знаю своє). *Wein, Weiber und Gesang*, співають загалом поети. Жінка з вином і піснями. Але що там, пригляньтесь усїй поезії, малярству, різьбі, почавши від ніжок Пушкіна і голих Венер та Фриц, а побачите, що жінка — се всюди предмет роскоші: вона така-ж і на комині і на Грачевиці і на двірськїм балю. І завважте сю чортіву хитрість: ну плюгавство так би і знати, що плюгавства, що жінка солодкий ку-

сочок. Ні, давно запевняли лицарі, що вони боготворять жіноцтво (боготворять, а все-ж глядять на нього, як на предмет розкоші). Тепер знов запевняють, що поважають жінок; одні уступають їм місце, піднімають хустинки, другі признають їм право зайняти становища, навіть участь у правліню і т. и. Те все для жінки роблять, а погляд на неї завсіди один. Вона предмет розкоші. І вона знає про се. Се-ж справжня неволя. Та-ж неволя не що иньшого, як користуване працею иньших. І тому, що-б неволі не було, треба, що-б люди не бажали користуватись працею иньших, що-б се користуване вважали гріхом, соромом. Люди лиш змінують зверхню фформу неволі і устроїли так, що вже не можна торгувати рабами на ринку, а не бачать, ба й не хочуть бачити, що неволя як була так і є, бо люди так само-ж люблять і вважають чимось гарним та справедливим користуватись працею иньших.

А доки вважають се чимось гарним то завсіди найдуть ся люди, що будуть дужші та проворнійші за других, що зуміють се вчинити. Таке-ж саме і з еманципацією жінок. Неволя жінки основується в сьому, що люди бажать користуватись жінкою, як предметом роскоші і вважають се чимось путнім. І ось освободжують жінку, дають їй всякі права такі, як мущинам, але рівночасно далі дивлять ся на неї, як на предмет роскоші, так виховують її і в дитинстві і в товариській житю. І так вона остаєть ся на завсіди приниженою невольницею, а мущина паном-розпусником. Так, як для знищення невольництва треба, щоб думка загалу вважала ганьбою користуване працею иньших людей для свого вдоволення, так і для освободження жінки треба, що-б думка загалу вважала ганьбою дивитись на жінку, як на предмет роскоші. Еманципация жінки не на курсах і не в палатах, але в спальні. Так, із проституцією боротись не в домах розцуети, але в сінях. Визволюють жінку на курсах і в палатах, а глядять на неї як на предмет роскоші. Навчіть її, як то вона у нас навчена, так на себе саму глядіти — а зістане на завсіди нижшим еством. І вона або буде при помочи ледачих лікарів недопускати до запліднення, себ-то стане справжньою проституткою, або, що частійше лучає ся, буде хпріти, стане істеричною, нещасливою, як се инакше і не можливо при неможливости духового розвитку.

— Але чому? — спитав я.

— От се-ж то і дивно, що ніхто не хоче знати сього, що повинні докторі і знати і проповідувати, а про що вони як раз мовчать. Мущина хоче тільки зазнавати роскоші, а не хоче знати закона природи —

дїтий; але дїти являють ся і стають перепону для постійного зазнавання розкоші, та чоловікови, що бажає лишень розкошів зазнавати, приходиться придумувати спосіб усунути сю перепону. І ось придумали три способи. Перший — по рецепті ледачих лікарів, зробити жінку калікою тим, що для жінки завсїди було і є нещастем, — безплідною, тоді він може спокійно і постійно уживати; другий — многоженство, не чесне, як у магомеданців, але низьке, підле, наше європейське, повне лжі та обману; — третій спосіб, навіть не спосіб, але просте, грубе нарушене законів природи, якого допускають ся всі чоловіки в народі і більшість чоловіків у так званих чесних сім'ях. Отак жив і я. Ми не дійшли ні до Європи, до Парижа, до "Zwei Kinder-System", ні до Магомета і свого нічого не придумали, бо й не думали про се. Відчуваємо, що щось воно не гаразд і сюди і туди, і сімю мати хотїли-б, але-ж дикі погляди на жінку тіж самі і виходить іще гірше.

Жінка в нас мусить бути в однім часі і матір'ю і мамкою і любовницею. А сил дасть-Біг. І звідси в нашій верстві істерія і нерви, а в народі, епілепсія. Завважте лиш, у дївок не лучають ся епілептичні припадки, лиш у баб, і то у таких, що живуть із чоловіками. Ясна річ від чого, і ось від того упадок духовний і моральний у жінки, а за тим її понижене. Та-ж тільки подумати, яке то справжнє чудо з жінкою робиться, коли вона вагітна або кормить. Росте се, що замінить нас, будуча генерація. І те святе дїло нарушає ся — — — чим же? Гидко подумати. А розправляють раз-у-раз про свободу, про права жінки. Се так само, як-би людодї відживляли людій полонених для з'їдження, а рівночасно запевнювали, що вони піклують ся про їх права та свободу.

Все се видалось менї новим і сильно зацікавило мене. — То як же се? Коли так, сказав я, то виходить, що жінку любити можна всього раз на два роки, а чоловік...

— А чоловік не може обійтї ся, — підхопив він. Так, так, завіряли нас любі жреці науки. Я казав би їм, сим мудрагелям, сповняти повинности сих жінок, без яких, на їх думку, чоловік не годен обійти ся; не знати, якої-б вони тоді зазіяли. Вмовте в чоловіка, що йому годі обійти ся без горівки, тютюну, опіюма, — і він справді без того не обійде ся. Виходить із того, що Бог не розумів того, що потрібне, і для того не поспитавинсь уперед у мудрагелїв, все кепсько устроїв. Посмотріть самі, якось кінці не сходять ся. Вони рішили, що чоловік потребує, що не годен обійти ся без задоволення своїх похотїв, а тут зов-

сім непотрібно змішалось роджене та годоване дітий, що лиш перешкоджають сьому вдоволеню.

— Ну, а як-же, що-ж робити? Треба звернутись до тих-же мудрагелів, най вони поведуть діло, як слід. Вони-ж і справді придумали. Ах, коли-ж уже раз облуда сих дурисьвітів виїде на яв! А вже остання пора! До чого то вже дійшло: розум тратять, стріляють ся, а все з сього. І як же инакше має бути?

Звірята, здасть ся, що знають, що потомство продовжує їх рід і придержують ся певних правил закона в сім згляді. Тільки чоловік тих законів не знає, чи не хоче знати. Та лиш тим турбуєть ся, щоб ужити як найбільше розкоші. І хто-ж се такий? Цар природи, чоловік. Може й ви завважили сю обставину. Звірята сходять ся лиш тоді, коли можуть розвести потомство, а плюгавий цар природи завсїди, абп лиш приємно. І сего мало ще, він підносить се малляче заняте до значіння жемчуга сотворіня, до любови. І в імя сеї любови, себ-то пакости, губить що? Половину роду людського. Із усіх жінок, що повинні би бути помічницями в піднесеню чоловіка до правди і добра, він, в імя свого вдоволення, робить їх не помічницями, але ворогами. Погляньте лиш, що всюди здержує стремліне людськості вперед? Жінка. А чому-ж вони такі? Як раз задля того.

XIV.

Справді, чоловік багато гірший від скотини, як що не живе по людськи. І таким був я. Що-ж найгіршого то се, що живучи таким гідким житєм, я вмавляв в себе, що не вганяючи за пньшими жінками веду чесне родинне житє, що я чоловік моральний, та ні в чому не винен, а наколи в нас виходять непорозуміння, то винна вона, її вдача. А винною була розумість ся, не вона. Вона була така самісїнька, як вони всі, бо-дай, як більшість їх. Її виховали по вимогам становища жінок у нашій верстві, як виховують ся без виїмка всі жінки наших висших верств і як инакше не можуть виховуватись. Як то часто доводить ся чути та читати всякі думки про невідповідну систему вихованя жінок, та проекти, як би її, сю систему змінити! Але се пуста балаканина. Вихованє жінок опирає ся на правдивім, а не фальшивім погляді про їхнє призначенє. Відповідно до поглядів нашої суспільности призначенє жінки головно в сьому, що-б давати муцині розкіш, і так як раз її виховують.

Від молодости її вчать лише сього, чим вона може піднести свою привабливість. І всіх дівчат лиш про се приучують думати. Як колись кріпаків так виховували, щоби вміли панам своїм годити, і не могло бути инакше, так і всі вони, наші жінки так виховують ся, що-б уміли д'собі принадувати муцини і се не може бути инакше. Ви може скажете на се, що се дотичить тільки зле вихованих дівчат, яких у нас згїрдно звичайно називають панянками, та що є друге серіозне виховане — гімназия, — навіть клясична — поліжництво, медицинські і иньші курси. Але се неправда. Всякі роди вихованя, які-б вони й не були, мають на меті брати в полон муцини. Одні беруть їх в полон музикою і кучериками, а другі ученістю і горожанською відвагою. Се одинока цїль, і иньшої не може бути, бо иньшої нема, цїль, муцину принадути, щоби відтак заволодіти ним. Чи ви годні собі зобразити жіночі курси і жіночу ученість без муцини, се-б то, що вони будуть учені, а муцини про се не дізнають ся? Я не годен сього. Ніяке виховане, ніяке образоване не в силі сього змінити, поки в жінки найвисшим ідеалом буде подружжє, а не дівочтво і свобода від змисливости. Доселі вона буде невольницею рабоу.

Адже-ж вистане лиш подумати про умови (дарма, що вони загальні), в яких виховують наших панночок, щоби не то не дивуватись розпусті, яка царює посеред жіноцтва висших верств, але навряд, що-б дивуватись, що сеї розпусти ще так мало. Подумайте лиш, від початків дитинячого віку одяги, причепурюваня, чистота, грация, танці, музика, читане поезий, романів, спів, театри концерти яких або слухають, або й беруть у них чинну участь. До сього фізична безчипність, ніжене тіла та їда солодка та товста. Звісно, ми сього всього не знаємо, бо воно все перед нашими очима гарненько укрупває ся, що переживають сі бідні дівчата від хвилі розбудженя в них змисливости. На десять девять їх страшенно мучить ся в період першої зрілости і опісля, наколи до двадцяти літ не лучить ся вийти замуж. Звісна річ, ми сього не хочемо видіти, але в кого є очі, сей бачить, як більшість сих бідачек зворушена сею притасною (добре ще, як притасною) змисловістю, як їм ніяково до діла взяти ся, як вони оживають тільки при муцинах. Все жите сходить їм лиш на приготованя до кокетничаня і на самім кокетничаню. При муцинах вони оживляють ся над міру, починають жити змисловою енергією, але лиш муцина відійде, вся енергія счезає і жите кінчить ся. І се не лиш при якімсь звісім муцині, але при вся-

кім. Лише щоби той мущина не був надто гидкий. Ви скажете: се виімок. Ні, се правило. Тільки в одних дівчат се виступає сильнійше у других слабше, але всі вони цілковито не живуть своїм життям, лиш у зависимости від мущин. А нема його, всі вони однакові і не можуть бути неоднакові, бо-ж найвисшим ідеалом їх усіх, як дівчат, так молодниць: принадити до себе як найбільше мущин. І звідси то в них нема сильнішого почування, чим се жіноче — не скажу — ледарство, а звірячий інстинкт усякої самиці, принаджувати ід собі можливо найбільше самців із тим, що-б мати можливість вибору. Таке водить ся і з дівчатами, таке і з замужними. Поки дівчиною, потрібно її сього задля вибору; за мужем задля володіння чоловіком. Одна обставина, яка вкорочує се стремління або придавлює його, се діти і то тоді, коли жінка — не каліка себ-то, коли сама кормить. Але тут маєте знов докторів.

Моя жінка, що хотіла сама кормити і дальше таки кормила п'ятеро дітей, при першій дитині щось не домагала. Сі доктори, що її розд'ягали цинічно і оглядали на всі боки, за що я ще мусів дякувати і добре платити, сі любі доктори дошукались, що їй не можна кормити і вона в перших часах була позбавлена сього одинокого способу, який міг її висвободити від кокетничаня. Кормила мамка, себ-то ми покористувались нуждою та темнотою бідної жінки, заманили її від її дитини до нашої і за се прибрали її в кибалку з гальонами.

Та не в сьому діло, а в тому, що підчас того, як вона була вільна від вагітності і кормлення, в ній проявилось із особлившою силою жіноче кокетство, яке на час було заснуло. І в мині відповідно сьому в більшій мірі проявились муки заздрости, яких я й перше зазнавав, але в далеко слабшій мірі.

XV.

Так, заздрість, се ще один із секретів подружжя, про який всі знають, але й який всі пильно таять. Окрім загальної причини ненависти між чоловіком і жінкою, яка містить ся у спільній участі в оплюгавленю людського ества та ще інших причин, жерелом безнастанної гризні в подружжю є ще взаїмна заздрість. Але після взаїмного порозуміння, порішено її таїти перед усіма і таять. Знаючи про се, всякий для себе є такої думки, що се лиш його особисте лихо, а не лихо загалу. Таке було й зі мною. Воно-ж так і мало бути. Заздрість мусить існувати в подружжю, в яким чоловік і жінка між собою живуть неморально. Коли

вони обоє не всилі пожертвувати своєю приємністю для добра дитини, то обоє справедливо думають, що вони ніяким робом не пожертвують своєю приємністю для — не скажу — добра або спокою чийого (бо-ж можна так грішити, що ніхто не запримітить), лиш для власної совісти. Обоє гаразд знають одно про одного, що ні в нього, ні в неї нема сильних моральних перепон до зради. Знають се для того, що між собою раз-у-раз нарушають моральні вимоги і задля того одно одному не вірять, одно за одним наглядає.

— Ах, яке се страшне почутє, ся заздрість! Я вже не кажу про сю справжню заздрість, яка має за собою бодай яку таку основу; ся справжня заздрість болісна, та вона має й обіцяє вихід, але я говорю про сю заздрість безсвідому, яка конечно товаришить усякому неморальному подружю, яка не має ні причини, ні кінця. Ся перша, то боляк на яснах, але ся друга се — се болить сам зуб своїм неподвижним у самому коріни болем і день і ніч і знов день і ніч і так без кінця. Ся заздрість ось яка: молодий муцина говорить із мою дружиною, з усьмішкою глядить на неї, та як мені здаєть ся, обсервує її постать. Як він сьміє думати про неї, що з нею можна би навязати роман? І як вона, видячи се, може се стерпіти? Але вона не лиш що терпить таке, але й очевидно вдоволена. Я навіть запримічую, що вона те, що робить із собою, робить як раз для нього. Та в моїй душі піднімає ся така ненависть до неї, що мені противне всяке її слово, всякий її жест. — Вона се запримічує і не знає, що й чинити та починає прибирати вид рівнодушного оживлення. Я страждаю, а їй се як раз приємно, вона вельми вдоволена. І ненависть росте в десятеро, але не сьмієш їй попустити поводів, бо в глибині душі знаєш гаразд, що справжніх причин ненависти нема ніяких. І сидиш, удаєш із себе рівнодушного, прибираєш на себе навмисний вид буцім то особлившої уваги та зичливости до нього. Відтак сам на себе сердиш ся і хочеш іти з кімнати геть, та полишити їх самих — і справді виходиш. Та лиш ти вийшов, а вже тебе млоїть, що там у кімнаті робить ся без тебе. Входиш знов і придумуєш якусь причину, а часом і не входиш, лиш стаєш під дверми та підслухуєш. Як вона може так понижати себе і мене та ставити кого? — мене-ж у таке підле положенє підозріваня та підслухуваня! А гидь! А плюгаве скотство! А він, він! Що-ж він? Він те, що всі муцини, що й я, як був іще парубком. Для нього се розкіш. Він навіть усьміхає ся, глядить на мене та наче говорить: "Дарма, тепер моя черга!" Ох, страшне-ж та

страшне се почуть. А яке-ж їдовите воно: вистало мені хоч раз вилити се почуть на якого-небудь чоловіка, вистало раз зазорити кого в нечистих гадках на мою дружину і вже на віки сей чоловік для мене зіпсований, немов облитий сірчаною кислотою. Лиш раз збудив я в собі заздрість до кого, а вже ніколи не в силі було відноситись по людськи до сього чоловіка. Вже завсіди, коли лиш погляну на нього, літають мені діти поперед очі моєї уяви.

Свою-ж дружину, яку я раз від разу обливав сею сірчаною кислотою, сею заздрісною ненавистю, я цілісіньку зівечив. Підчас сеї моєї безосновної ненависти до неї, я її розвінчав та з'огидив у своїй уяві. Я видумував усякі неможливі мерзости з її боку. Я підозрівав її, — аж совісно казати, — що вона, як ся царщиця з "тисячі і одної ночі" зраджує мене з невольником сливе на моїх таки очах та глумить ся з мене. З усяким новим нападом заздрости (я все говорю про сю заздрість) я раз від разу впадав у протерту вже вперед колію гидких підозрінь про неї: та чим раз глибше і глибше заривав ся в неї. Таке-ж саме думала й вона. Як у мене були які основи до заздрости, то в неї, що знала моє минуле житє, було їх тисячу разів більше. І її заздрість за мене була ще сильнїйша. І муки, яких я зазнавав завдяки її заздрости, були цілком иньші, але також вельми прикрі. А воно показувало ся ось як: живемо собі більш або менш супокійно, я навіть веселий, вдоволений; починаємо балакати про щось зовсім звичайне і вона нераз згоджує ся зі мною в предметі, в яким завсіди, бувало, згоджувалась. Та ба, де далі, я бачу, вона без ніякої підстави починає сердити ся. Думаю, що вона щось не при собі, або що їй просто неприємно се про що балакаєть ся. Але починаємо балакати про щось иньше, виходить та сама історія, вона знов злостить ся. Я дивую ся, питаю ся, що, як, ізза чого? Вона мовчить, або відповідає коротко та зі злобним натяком на щось. Починаю догадуватись, що вся причина в сьому, що я ходив у садку з її сволачкою, про яку й думка мене ніяка грішна не заносила. Догадуватись догадуюсь, але сказати якось ніяково. Як скажу, лиш потверджу її підозріння. Починаю знов питати, розпитувати. Вона не відповідає, але догадаєть ся, що я розумію, в чім діло, та ще лиш більше утверджує ся в своїх підозріннях. Що з тобою? питаю в кінци.

— Нічого. Я така, як усе, каже вона, а сама, як навіжена говорить безмисльні якісь слова, яких значіне годі розібрати. Иноді терпиш, але иноді бухнеш гнівом. Тоді й вона розсердить ся, сишне на те-

бе цілим потоком лайок, та почне обвинувачувати про якісь проступки, вифантазувані її уявою. А все се доведене до остатніх границь, із плачем, зі слезами та з утіканєм із дому геть кудись. Починаєш шукати. Соромно перед людьми, перед дітьми, та що-ж діяти. Вона в такім стані, що сам чуєш, що на все готова. Вганяєш за нею, знаходиш. Минають ночі повні муки. Наконєць обоє з піврваними нервами після найострійших слів та обопільних закидів утихомирюємо ся.

Так то, заздрість, ся безпідставна заздрість, се умова нашого слюбного і розпусного життя, і я цілий час нашого пожиття не переставав зазнавати її, та мучитись нею. Але були часи, коли я сю муку відчував особливо сильно. Таких періодів було два: один — після першої дитини, коли лікарі наказали їй самій кормити і кормила мамка. Тоді я був особливо заздрісний, раз для того, що жінка оказувала сей несупокій, властивий матір'ям, який викликає порушене звичайного буденного способу життя, а особливо ще для того, бо бачив, як вона легко позбула ся матернього обовязку, та з сього зовсім правильно, хоч несвідомо почав заключати, що вона так само легенько готова відкинути й обовязки подружні, тим більше, що вона була зовсім здорова та не вважаючи на закази любеньких докторів, иньші діти кормила сама тай викормила їх як слід на здорових дітей. —

— Ви мабуть дуже не любите докторів, запримітив я, завваживши, як йому всякий раз мінив ся голос і лице, коли лиш згадував, про лікарів.

— Ту не в сьому діло, чи я люблю їх, чи ні. Вони запропастили моє життя так само, як робили се з життям цілих тисячів иньших людей, а мені годі не вязати наслідків із причинами. Я розумію те, що їм хоче ся так, як і адвокатам, як і иньшим, приходить до гроша, і я радо віддав би їм половину свого доходу і всякий иньший радо се вчинив би, коли-б порозумів, що вони діють; радо віддав би їм половину своїх маєтків, нехай би лишень не мішались у наше родинне життя, нехай би близько до вас не підходили. Я, звісно, не збирав статистичних дат, а все-ж знаю десятки таких випадків — їх зрештою тьма тьменна — в яких вони вбили то дитину ще в утробі матери, завіряючи, що мати не годна родити, а мати родить опісля зовсім нормально, то материй під видом якоїсь операції... Звісна річ, сих убійств ніхто не вважає убійствами, як не вважали убійств інквізиції, бо вважало ся загально, що се робить ся для добра людськості... І не перечислив би всіх сих злочи-

нів, яких вони допускають ся. А все-ж усі сї злочини просто ніщо в порівнянню з сею моральною гнилю матеріалізму, яку вони вносять у сьвіт, особливе через жінок. Вже й не казати про се, що коли-б лишень держатись їхнів вказівок, то завдяки всяким заразам, люди, замість що-б мали з собою сходити ся, лучити ся, навпаки, лиш віддаляють ся одно від одного. Після їхньої науки, треба завсїди сидїти осібняком і не випускати з губ сикавки з карболовою кислотою (хоч показало ся, що се до нічого). Але й се ще не все. Головна отрута в сьому, що вони просто псують людий, а особливо жінок. Тепер уже не можна сказати: ти жнеш погано, отям ся; сього не можна сказати ні собі, ні другому. А жнеш погано, то причина сьому — ненормальности нервної системи і т. и. І йди, небоже, до них, вони запишуть тобі з аптики лікарства за 35 коп. тай заживай. Не поліпшало, знов бери ліки, знов іди до доктора. Правда, гарна штука, нема що казати.

— Але не про се йде річ. Я говорив вам про се, що вона кормила зовсім добре дїтий, та що те кормлене і ношене дїтий, і взагалї дїти, утихомирювали в минї сї муки задрости, та за те викликували муки иньшого рода.

XVI.

— Дїти приходили на сьвіт скоро одно по однім і почалось усе те з дїтьми і докторами, що звичайно буває в нашій верстві. Так, — а матерня любов до дїтий, се також штудерна річ. Дїти для жінок із нашої верстви — не радість, не гордість, не виповнене призначеня, але ляк, тривога, вічна мука; вони просто так говорять, так думають, так і почувають. І дїти для них справжня мука, не для того, що вони не хочуть родити, кормити та обходити їх; у них, у жінок сильно розвятий материнський інстинкт, (така була і моя дружина), вони готові на все, але мука задля того, що дїти можуть хорувати і вмирати. Вони не хочуть родити для того, що-б надто не полюбити сих дїтий, і привязавшись до них, що-б не лякатись за їхнє здоровлє і житє. Для того-ж то й кормити дїтий не хочеть ся їм. ”Як буду кормити — кажуть вони — надто полюблю і привяжусь до малого, а що буде, як умре?“ Виходить, що для них красше було би, як би їхні дїти були з гутаперчі, такі щоб не могли ні хорувати, ні вмирати, і яких завсїди легко можна би направити. Ось яка путанина в головах і серцях сих бідняг! Ось чому допускають ся вони всякої поганї, що-б не родити? Для того, що-б не

надто полюбити. Любов, сей найрадіснійший стан душі, виходить для них предметом ляку, чимось небезпечним. А чому воно так? А тому, що людина, коли не жие по людськи, гірша від скотини. Звісна річ, наші жінки не вміють инакше дивитись на дитину, тільки як на предмет приємности. Правда, родити болісно, але за те рученьки... Ах, рученьки! Ах, ноженьки! Ах, усміхає ся! Ах! ціле тільце! Ах, і прицокує, і гикає!... Коротко сказавши, матірне анімальне почуте, се ніщо иньше, як змисловість. — Те, що ось являєть ся нове людське ество, що має нас замінити, ані в думку не йде. Так само ні думки про се, що при хрестинах над дитиною роблять і говорять. Мабуть ніхто не вірить у се, а тимчасом се-ж не було ніщо иньше, як натяк на значіне дитини в людськості. Покинули вірити в се, але не замінили сього нічим иньшим і лишцільсь лиш стяжечки, кружева, ручки, ніжки.. Лишив ся лиш звірячий елемент. Але діло в сьому, що у звіврат нема ні уяви, ні передвиджуваня, ні роздумуваня, ні докторів, знов докторів. У курки, у корови, задушить ся курятко, згине телятко, вона поквокає, помикає тай жие дальше.

А в нас, занедужає дитина: а що такого? а як лічити? а де лічити? а котрого доктора кликати? а куди його біднятко везти? Ну, ну, а вмерло, ах де-ж ті ніжки, де-ж ті рученьки? До чого се все? Навіщо сї муки? Корова про се не допитуєть ся і ось задля чого діти — мука. Корова собі не зображує, і тому їй неможливо думати про се, як бя то можна телятко виратувати, як би зробила те або се, і для того її горе, що зливає ся з її фізичним станом та скоро проминає, є лиш станом, а не справжнім горем, яке при неробстві та ситости росте до розпуки. В неї нема розсудку, який би питав: а нащо се? а по що я натерпілась, намучилась, налюбилаь, коли вони мають умирати? Нема розваги, що казала-б, що опісля не треба родити, а коли випадково вродить ся, не треба кормити і взагалі не треба привязуватись, любити, бо буде більший жаль. А як раз так наші жінки розважують. Ось вам і виходить, що, коли людина жие не по людському, їй гіркійше чим скотині.

— А як-же то, по вашому, з дітьми по людськи обходити ся? — спитав я.

— Як? — любити їх по людськи.

— Ну, чи матері не люблять своїх дітей?

— Не люблять по людськи, майже ніколи не люблять, і для того не люблять навіть по... пєсячому. Ви затайте собі: курка, гуска, вов-

чиця — завсіди будуть для жінки недостижимими взірцями звір'ячої любови. Мало яка жінка кине ся на слона з нараженем свого власного житя, що-б відбити в нього свою дитину, але ні одна курка, ні одна воробчиха не заважаєть ся кинутись на пса і всяка віддаєть за дїтий сеоє цілу; жінка мало яка вчинить се. Завважте лиш: жінці — людині дана можливість здержатись від фізичної любви до дїтий; сього нема у звір'їв. І що-ж, може се тому так, що жінка стоїть низше, ніж скотина? Ні, але для того, що вона висша від звіря. (Висша, се невдастиве вираженє, жінка не стоїть висше, лиш вона иньше ество). В неї иньші обовязки — людські, їй можливо здержатись від звір'ячої любви і перенести сю любов на душу дитини. Отсе була би властива роль жінки, але се ніколи не лучас ся на свїті. Ми читаємо про геройські матері, що жертвували дїтий для висших ідеалів і нам здаєть ся, що се лиш казки давнього свїта, які нас не дотикають зовсім. А по при се, я думаю, як що в матері нема сього ідеалу, в якого імя їй можливо пожертвувати своїми звір'ячими почуванями до дїтий, як що вона сю моральну силу, якої годї до чого притикнути, стараєть ся ужити на щось неможливе, себ-то на се, що-б дитину охоронити фізично, до чого їй доктори допоможуть, то їй далеко буде прикрійше і вона буде так мучитись, як мучить ся тепер. Таке як раз вийшло з мою дружиною. Чи се була дитина одна, чи було їх пятеро, се все одно. Воно навіть дрібку ліпше, що було їх пятеро. Ціле житє було затроєне страхом про діти, справжніми чи уявленими недугами дїтий, ба навіть самою їх присутністю. Я бодай відчував цілий час мойого подружнього житя постійно, що мое житє зі всіма моїми інтересами висить завсіди на волоску і зависить від здоровля дїтий. Правда, діти важне діло, нема що казати, але звісно, всім жити треба. Та в наших часах більшим жити нема куди. Правильного житя дорослим людям нема: все родинне житє висить тепер кождої секунди на волоску і тепер нема ні родинного житя, ні подружнього. Коли-б у вас було діло незнать якої ваги, а вам дали знати, що Васька нудить, або що в Лізки показала ся кров, все мусите в сій же хвилі кидати, забувати, понехати. Все нічого не варте... Вартні лиш доктори, промивка, температура. Не згадую вже про се, що вам ніколи почати розмову, щоби в самому найцікавішому місці не прибіг Петрусь із закуренным видом та не спитав: чи можна їсти яблуко, або чи можна одягнутись у сей або той кабатчик, або щоби не прийшла нянька р розбексанім дитятем. Правильного, твердого житя родинного, нема. Як ви

жите, де ви жите і чим займаєте ся, се все зависить від здоровля дїтїй, а здоровле дїтїй не зависить від нікого і завдяки докторам, які кажуть, що вони в силі помогти здоровлю, ваше жите можуть кожної хвилі нарушити. Просто нема житя. Се лиш якась вічна небезпека, то змагання повні розпуки, то рагунок і раз від разу такє положене, як на потапаючїм кораблі. Иноді здавало ся менї, що се робилось навмисне, що вона вдавала лиш, що так непокоїть ся за дїтей, щоби мене поневолити, так то воно чудесно - просто розвязувало всі питаня в її користь. Менї здавалось тоді, що все, що вона тоді говорила чи робила, говорило ся і робило ся на мій рахунок, але тепер я бачу, що вона сама, моя дружина, безнастанно мучилась із дїтьми, з їхнім здоровлем, з їхніми недугами. Се були тортури для неї і для мене. Але окрім сього, дїти були для неї живцем забути, опяніня. Я завважував часто, що коли їй було тяжко на серци, їй робило ся легше, скоро дитина занедужала і вона могла увійти в сей стан опяніня. Але сей стан був недобровільний. Звісно, иньшого нічого не було. І зі всіх боків чути було, що ось у Катерини Семенівни померло двоє, а у М. Н. такий і такий доктор виратував а в сих знов зараз розїхались по гостинницях і також виратували.

Розумість ся, лікарі потверджували се все з зовсім поважною міною і піддержували її в таких думках. І вона рада би не бояти ся, але доктор вимовив яке небудь слівце, — зажаженє крови, шкарлятина, або не дай Господи, діфтеріт, і все пропало. І воно мабуть не може бути инакше. Як би то в них, (як то в давнину бувало) у жінок, була віра, що Бог дав, Бог і взяв, що ангельська душа іде до Бога, що красше вмерти невинній дитинї, ніж пізнійше з гріхами і т. н. в що звісно, люди вірили; коли-б у них була хоч дрібочка чого небудь подібного до сеї віри, то їм зовсім легко приходило би спокійно зносити недуги дїтїй, а то навряд, із сього всього в них ні слїду. Віри нема. А віра мусить бути в що небудь, аби лиш віра; і ось вони вірують, слїпо вірують у медицину, і навіть не в медицину, але у докторів — одна в І. І, друга в М. Н. і так віруючи, не добачують недокладности своєї віри, вірують *quia absurdum*. А в сути річи, коли-б вони не вірили так безглуздо, звісно, пізнали би ся на недоладности сього, що сї розбїйники приписують. Шкарлятина — заразливий недуг, для того в більшім городі має половина сімї перебраться зі своєї хати до гостинниці (ми так двічі перебирали ся). А прецінь всяка людина в городі — се центр переходячих кризь нього нечисленних діаметрів, що несуть за собою всяку за-

разу і проти яких нема ніякої охорони: пекар, кравець, підводчик, прачки. І виходить, що я висилаючи когось із дому до гостинниці з ляку перед заразою, пхаю його лишень на небезпеку такуж саму се-їж або иньшої зарази. Але й се ще не все. Всі-ж знають богачів, що після діфтеріга все в дома нищать і обновляють, а все таки занедужують, і всі знають десятки людей, що живуть разом із заразливо - недужими і не заражують ся. Так, але все-ж варто послухати, що люди базікають. Одна говорить другій, що її доктор знаменитий. Друга відповідає: "Змилюйтесь, таж він просто убив сього або того". І навпаки. Ануко приведіть якій пані повітового лікаря, вона не повірить йому; але привезіть їй такого в кариті, що точнісенько те саме знає, що й тамтой, з таких самих книжок та практики лічить, а скаже, що йому треба заплатити сто рублів, — вона повірить.

А все ізза того, що наші жінки дикі. Нема в них віри в Бога і тому одні вірять в уроки злих людей, а другі — в доктора І. І. задля того, що каже собі дорого платити за візиту. Коби то вони мали віру, то знали-б, що шкарлатина і т. и. зовсім не так щось страшне, бо вони, ті недуги, не в силі знищити, знівечити того, що чоловік може любити і повинен, себ-то душу, а навряд завдяки їм, може вийти се, чого неможливо уникнути — хвороба і смерть; а що в них нема віри в Бога, вони-ж і люблять тільки фізично і вся їхня енергія висилоеть ся лиш на се, щоби зберегти жите, себ-то се, чого не можна чоловікови зберегти ніяким чином, а про що докторі запевняють, але хиба дураків, що вони в силі се зробити...

І так то, існуванє дїтей не лиш не поліщиало наших взаїмних відносин, не з'єдишило нас, а навряд, роз'єдишивало нас. Діти, — се був лиш новий привід до роздорів. Від часу, як прийшли діти, та чим більше підросали, тим частїйше вони-ж самі сї діти, ставали знарядєм боротьби; ми наче-б дїтьми боролись одно з одним. Кожде з нас мало котресь із дїтей за знарядє борні. Я боров ся більше Васем (старшим), а вона Лізою. Окрім сього, як діти підросали і їхні вдачі почали управилювати ся, вийшло таке, що вони стали нашими спілниками, яких ми кожде собі старались заманити на свїй бік. Вони біднятка сильно терпіли ізза сього, але нам при безнастанній борні не до сього було, щоб думати про них. Дівчинка держала мій бік, а хлопчик, що був подібний до неї, її любимець, часто був мені ненависний.

XVII.

— Ми з початку жили на селі, опісля в городі. І коли-б не лучилось се, що лучилось, я прожив би був до старости і думав би вмираючи, що пожив на світі гарно, не особливо гарно, але все-ж не погано, так бодай, як усі живуть; я не зрозумів би був сеї безодні лиха і сеї мерзеної брехні, в якій бабрав ся, та все-ж почував, що вопо щось не так. А головно почував я се, що я мущина, якому личить держати в хаті верх, що я зловив ся, як-то кажуть, опинив ся під пантофлем, та ніяк мені з під него вилізти. Головне, що держало мене під пантофлем, були діти. Я хотів двигнутись, скріпити свою власть, та ніяк не виходило. В неї були діти і вона опираючись на них панувала. Я тоді не розумів сього, що їй неможливо було не панувати як раз задля того, що вона виходячи за муж, морально була безконечно висшою від мене, як і завсіди всяка дівчина незрівнано висша від мущини, бо незрівнано чистійше, невиннійша від нього. Ви завважте лиш дивну обставину: жінка, пересічна жінка нашої верстви, по більшій части ество вельми маловартне, без ніяких моральних основ, егоїстка, свавільна цокотуха, а дівчина, всяка звичайна дівчина до двацяти літ, ество по більшій части гарне, готове завсіди до чогось висшого, красшого. Звідкіля-ж се? Ясно звідкіля, а ось із того, що чоловіки морально псують жінок, приижують до свого урівня. В сути річи, хоч хлопці і дівчата родять ся однакові, то все-ж перевага дівчат величезна. По перше, дівчата не виставлені на сі погибні умови, на які виставлені ми; в них нема ні куреня, ні вина, ні карт, ні шкільних заведень, ні товариства, ні служби, а по друге — вони тілесно чисті — невинні. І задля того коли виходить дівчина за муж, стоїть завсіди висше від свого чоловіка. Вона стоїть висше від мущини вже дівчиною, а коли стане жінкою в нашій верстві, в якій мущина не приневолений конечно заробляти на хліб стоїть по найбільшій части висше від нього завдяки великій вазі сього, до чого вона призначена, себ-то коли починає родити і кормити. Жінка, коли родить і кормить, бачить ясно, що її робота далеко вартнійша, як робота мущини, який засїдас в земстві, в суді, або в сенаті. Вона знає, що у всіх сих справах вся вага в сьому, щоби заробити гроший. Алеж гроший можна добути і всякими иньшими способами, і томуж то все се діло саме собою не так необхідно важне, як кормлене дитини. І виходить, що жінка безумовно стоїть висше від мущини і повинна володіти ним. Але мущина нашої верстви не лиш не признає сього, а навряд, завсіди гля-

дить на жінку з висоти своєї величі і маловажить собі її діяльність. Так і моя дружина погорджувала мною і моєю земською діяльністю на сій основі, що вона родила і кормила. А я на основі загальних поглядів мужчин мізькував, що всі сї бабські витребеньки: пеленки, пипочки, фляшочки, — се робота, що не варта нюху табаки, над якою і можна і треба покепсувати: "Бабське господарство". І ось попри все иньше розділювала нас іще взаїмна погорда. Відносини витворювались чим раз більш ворожі і вкінці прийшло до того, що вже не ріжниця поглядів викликала ворожнечу, але ворожнеча викликувала ріжницю поглядів. Нехай вона лиш що небудь скаже, я вже з гори з сим не годив ся; так самó й вона. В четвертім році пожитя ми вже пересвідчили ся, що духове порозуміне неможливе між нами, тому ми й не пробували його заводити. В найпростійших справах я й вона стояли незмінно при своїх думках, навіть не намагались одно одного пересвідчувати. З ріжними посторонними людьми балакали ми, і я і вона, про найріжнороднійші і найінтимнійші предмети, але про між собою ніколи. Іноді прислухуючись, як вона при мені балакала з иньшими, я говорив собі в дусі: "Ади яківська, а як бреше!" І мені дивно робило ся, що сей, що з нею балакав, не завважував її брехні. Коли знов були самі, то були присуджені на мовчанку, або на такі розмови, які, — я пересвідчений — і зв'їрята могли-б вести між собою: яка година? "може час спати?" "що сьогодні на обід?" "куди-б то нині поїхати?" "що там нового в газетах?" "треба післати за доктором, в Лізки горло болить".

Досить було лиш на волосок виступити з сього неможливого вузенького кружка наших розмов, а сейчас виходила суперечка. Третій посторонній, облегчував наше положенє. При третій особі ми ще зносили ся яко тако. Правдоподібно вона вважала себе цілковито безвинною передімною, а знов я про себе, завсїди вважав себе в своїх очах святим на супроти неї.

Періоди сього, що ми називали любовю, повторялись часто, як і давнійше, але вони були далеко пустійші, жорстокійші, без ніякої прикраси. Та періоди сї не тривали довго і сейчас замінювались періодами злости, що родилась із незрозумілих джерел. Приходило до суперек і грубих вимівок за каву, скатерть, повозку, за гру в вінта — все се річи, без найменшого значіння для кого небудь. В мені бодай, кипіла до неї страшенна ненависть. Я приглядав ся, як вона наливала чай, як махала ногою, як підносила ложку до губ, як пила, й ненавидів її за

се, як за Бог зна що поганого. Я не зазримічував тоді, що періоди злості вибухали зовсім правильно і рівномірно відповідно до періодів сього, що ми називали любовю. Період любови — період злості; енергічний період любови, — довгий період злості; слабкіша проява любови, коротший період злості.

Тоді не розуміли ми ще, що ся любов і ся злість була тим самим зв'язаним почуванем, взятим тільки з протилежних кінців. Так жити було би невинно, коли-б ми розуміли своє положенє, але ми не розуміли, не добачували його. В тім то ратунок і кара чоловіка, що, коли він жне правильно, може себе задурити, щоб не бачити нужденности свого положеня. Ось так робили й ми. Вона старала ся ошоломити себе напруженими, завсїди поспішними занятями: домашним газдівством, туалетою, своєю і дїточою, наукою і—найголовніше—здоровлем дїтїй. Се все занятя, що не виходили з простої конечности, а вона відносилає до них завсїди так, що, наче-б то, жите її та дїтїй завсїло від сього, чи пиріжки до росолу не пересмажать ся, чи занавіска добре повішена, чи сукня готова, чи дїти вивчили завдане, або чи зажили такий чи сякий лїк. Для мене було ясне, що се все було для неї—головним способом ошоломленя, такого опяніня, яким для мене було опяніне служби, полюваня, карт, права, а крім того я таки направду випивав ся: тютюном, якого тьму викурював і вином, якого виправді не вживав над міру, але все-жтаки випивав доволі — перед їдою горівка, підчас їди дві чарки вина — так постійна мрака заслонювала нам негаразд нашого жита.

Сї нові теорії гіпнотизма, душевних недуг, істерії — се не проста собі, невинна, але таки плюгава гидь. Про мою дружину певне Шарко сказав би, що вона істеричка, а про мене, що я ненормальний і чого доброго, почав би лічити. А тут не було з чого лічити. Ся вся наша душевна недуга походила просто із сього, що ми жили неморально. Із за неморального жита нам було болїсно, а щоб сеї біль приголосити, ми допускались всяких неморальностей — як раз таких самих, які доктори називають ознаками душевних недугів, істерією. А лїк на сї недуги не у докторів, не в Шарко. Не вилїчити сього ніякими суїгестіями, ні бромамн, але треба розгледїти ясно, із чого недуг взяв ся — все одно, що сїсти на цївях: побачивши цївях, пізнаєш, що щось неправильно в твоїм житю — зміниши положенє, перестане болїти і вже нема що заглювати. Жите наше було неправильно, і ось з відки брав ся біль; і мої мукн заздности і мос роздразненє і мос відчуванє потреби підбадьо-

рувати себе польованем, картами, а головно — вином і тютюном, що-б завсіди бути затуманеним. З тої-ж неправильности життя виходило і в неї те, що так завзято поралась коло своїх звичайних занять, що так раштом змінював ся її душевний настрій — то ставала нераз сумна, то неприродно весела, то щебетлива — се все походило з потреби постійного віддалюваня уваги від себе самої, від свого життя: постійне оп'яніне яким небудь ділом, а завсіди з поспіхом. Так то ми жили в безнастанній імлі, не з'ясовуючи собі сього положеня, в якому находились. Ми були два вязні, що ненавиділись взаємно, звязані одним ланцюхом, що затроювали одно одному житє і старались не добачувати сього. Я тоді не знав іще, що 0.99 подружний жие в такім пеклі, як отсе я жив, та що инакше й не може бути. Я про се тоді ще не знав ні про себе, ні про иньших. А дивно, як то обставини складають ся, як у правильнім так і в неправильнім житю. Саме тоді, як чоловікови й жінці остогидне житє, як раз потрібно вибратись у город задля вихованя дітїй. І ось являє ся конечність перебратись у город.

— Так лучилось і з нами і ми переїхали в город.

Він замовк і двічі якось страшно ні то застогнав, ні то заридав. Відтак душком випив чашку чаю і почав говорити дальше.

XVIII.

— Ми почали жити в городі. Нещасним живеть ся лекше в городі. В городі може чоловік прожити сотку літ і навіть не запримітити, що він давненько вмер й зігнів. Про себе подумати зовсім нема коли: діло, товариські зносини, здоровле, штука, здоровле та виховане дітїй; таких то сяких гостей приймати, сюди та туди їздити, піти подивитись на сю або ту, послухати сього або того. Звісно, в городі завсіди є бодай одна, а часом дві або й три знаменитости, яких годі пропустити, щоб не оглянути. То лічити треба або себе, або кого з домашних, то пошукати учителя, репетиторів, гувернанток. А житє як було пuste, так і далі остаєть ся пустим. І ось так жили ми — тай менче відчувалось болю ізза спільного пожитя. Окрім сього, початки завсіди інтересні; прибрати квартиру, сам переїзд із села у город і т. п. Минула одна зима, а на другу зиму лучилось іще ось що — на око ніщо, дрібничка незапримітна, а воно-ж, се ніщо, було як раз тим, від чого все лихо скоїлось опісля. Вона щось нездужала і поганці заборонили їй родити, ба й навчили способів. Мені се було огидне. Я боров ся проти сього, та вона опи-

ралась легко, але вперто і я покорив ся; мені відіймили останнє виправданє сього гидкого житя — діти, і житє ще більше остогидло.

Хліборобови, робітникови потрібні діти і тому його подружнє пожитє можна виправдати. А нашому братови, що вже має діти, не бажаєть ся зовсім мати більше дїтий. Вони непотрібний клопіт, непотрібний видаток; більше наслідників майна, просто тягар. І нам ніяк виправдати наше свинське пожитє. Але ми так низько впали, що навіть не добачуємо потреби виправданя. Більша частина теперішнього образованого сьвіта віддаєть ся сій розпусті без найменьшої грижі сумління. Ба й нема чого гризти ся, бо в нашім стані властиво нема сумління окрім, як що можна назвати, сумління загальної опінії і сумління карного закона. А тут не нарушає ся ні одно ні друге: соромитись перед публичною опінією нема чого, всі те саме роблять — і М. П. і І. З. Хиба множити жебраків або себе лишати спромоги товариського житя. А соромитись, чи скриватись перед карним законом, або боятись його — також нема чого. То тільки пропащі дівки і салдатки кидають дїтий до ставів і кирниць — таких, розумієть ся, треба арештувати і карати; а в нас робить ся все в свій час і чисто.

Так прожили ми ще два роки. Способи поганих докторів очевидячки почали гаразд робити своє: вона поправилаь фізично і погарніла, як остання краса літа. Вона відчула се і порозуміла і почала тим більше займатись собою. З неї зробилаь якась визиваюча красота, що безпокоїла людий. Вона була у всій силі 30-літньої, добре відживленої і роздражненої жінки. Її вид наводив рід страху на людий, як вид огнистого, запряженого коня, з якого здїймили уздечку. А уздечки не було ніякої, і нема її у нї одної з 0.99 наших жінок. І я чув се.

XIX.

Лице в нього цілком змінило ся, очи померкли, і виглядали як чужі, причеплені, ніс десь щез, вуса і борода підіймилсь аж до очий, а рот став нечувано великий і страшний.

— Так, вона почала повніти від сеї хвилі, як перестала родити і як ся слабість — вічний страх за діти, — почав минати ся. Не то, що слабість минула ся, а вона сама наче отверезіла, прочуняла, отямилась, що є цілий сьвіт божий з його радощами, про які вона забула, а в яким не вмiла жити, сьвіт божий, якого вона цілком не розуміла. "Не пропусти би тільки! Мене, — пора — не вернеть ся!" Так я собі уявляю,

що вона думала, або радше відчувала, тай неможливо-ж їй було инакше думати чи почувати; її вже так виховували, що на світі лиш одно варте уваги — любов. Вона віддала ся, дістала дещо із сеї любови, та не лиш зовсім не се, що обіщувалось, і чого очікувало ся, але ще багато розчарувань і терпінь, а головно неждану муку-дітій. Ся мука обезсилила її і ось, спасибі услужним докторам вона дізналась, що можна обійтись і без дітій. Вона зраділа, попробувала сього і віджила, та знов же для сього єдиного, для любови. Але любов із чоловіком зогидженим заздрістю та всякою злобою вже не буде манити ід собі. Вона почала собі узяти иньшу любов: чистісіньку, новісіньку, — я, бодай, так думав про неї. І почала розглядатись, наче-б дожидала чого. Я зазримітив се, тай годі було не побоюватись. Чим раз частійше почало лучатись таке, що вона, як і завсіди, балакаючи зі мною через других людей, то-б то говорячи з посторонніми, а звертаючи бесіду до мене, зовсім сміло висловлювалась не думаючи й про се, що годину тому назад, цілком протівну думку висказала — висловлювала напів жаргом напів серіозно думку, що матерії клопоти — се просто мана, що не стоїть віддавати своє жите дітям, коли є молодість і коли можна ще налюбуватись житєм доволі. Вона займалась дітьми меньше, не з таким запалом, як давнійше, а що раз то більше займалась собою, своїм виглядом — хоч вона і крилась із снм — і своїми розкошами, ба навіть удосконалюванем своєї особи. Знов із розкішю яла грати на фортепяні, що вперед була зовсім покинула. З сього й почалось все лихо.

”З’явив ся сей чоловік“... (Він зам’яв ся і двічі видобулись із нього особливі носові звуки.) Я думав, що йому прикро назвати сього чоловіка, згадати, говорити про нього. Та він перемиг себе і наче-б ірвавши сю перешкоду, що мішала йому, продовжав бесіду рішучим тоном:

— Се була нікчемна людина, — на мою думку, — та не для того, що він собі в моім житю заслужив на таке імя, а просто тому, що такий таким був. Опроче се, що був лихим чоловіком, служило тільки доказом, що її не можна було винувати. Так, він був музикою, скрипачем, не з професії, а так з аматорства, на пів музика, на пів товариський діяч. Його батько — поміщик, сусід мого батька. Батько пропугав майно, а діти — трьох хлопців було — всі якось поприміщувались на світі; одного тільки наймолодшого, — себ-то сього — віддали хресній матері в Париж. Там його віддали до консерваторії, задля його талану до музики і звідси він вийшов скрипачем та грав на концертах. Певне бажа-

ючи сказати про нього щось негарного, він зупинив ся, а опісля сказав швидко:

— Я вже не знаю там, як він проживав, знаю лишень, що в сьому році з'явив ся в Росії і з'явив ся в мене. Очи вогкі як мігдалики, червоні, завсіди усміхнені губи, вусики нафіксовані, зачесаний по найсвіжійшій моді. Лице гарне, але бліденьке, таке, як то жінки називають "не бридке", складу слабого, хоч гарно збудований з особливо розвитим задом, як у жінок. Вічливий, знаєте, влізливо-фаміліярний скільки лиш можливо, а чуйний і завсіди готовий завернутись при найменшій опорі, але з захованем зверхнього достоїнства та з сим особливим парижським відтінком черевиків із гузичками та ярких красок краваток і всякого иньшого, що присвоюють собі чужинці в Парижі, а що задля своєї новости завсіди впливає на жінок. В рухах випукана зверхня веселість. Манера, розумієте, завсіди говорити натяками, півслівцями, наче-то ви се все вже знаєте, памятаєте і можете самі собі доповнити. Ось-то він зі своєю музикою став причиною сього всього. На суді представлено справу, наче-б се все пішло з задрости. Але то не так, зовсім не так, а як так, то таки не цілком так. На суді рішили, що я оманений чоловік, та що я вбив, боронячи своєї обидженої чести (так мабуть воно називає ся по їхньому) та задля того мене виправдали. Я в суді старав ся вияснити властивий змісл події, але вони розуміли так, що я хочу регабілітувати честь дружини. Її відносини з сим музиком, які би вони там не були, не мають для мене ніякого значіння, а для неї також. А має значіне ся обставина, що сей чоловік явив ся як раз під сю хвилю, коли то так межі нами кпіло, як я вам розповідав, коли ми так одно одно го ненавиділи, при чім досить було марної причини, щоби викликати крізу. Колотнечі були між нами в останніх часах страшні і що найцікавійше, переплітались густо часто рівнож страшними звірґачими пристрастями.

Як би він був не з'явив ся, то з'явив би ся другий. Як би не покривка задрости то найшло би ся иньше. Я стою на сьому, що всі чоловіки, що живуть у подружю на таких умовах, як я, повинні або віддатись розпусті, або розійтись, або повбивати самих себе, або своїх жінок, — так, як я се вчинив. Наколи з ким не лучилось щось такого, то се хіба дуже рідкий виімок. Я-ж, заки покінчив так, як покінчив, кілька разів стояв на краю самовбійства, а вона троїлась також.

XX.

Що-б усе порозуміти, треба оповісти, як воно було. Ось живемо, здаєть ся, зовсім як слід. Нараз починаєть ся розмова про виховане дитий. Не тямлю, яке я сказав слово, або вона, і зачинаємо взаїмно собі дотинати. Починаємо перескакувати з предмету на предмет, вихоплюють ся ось які звороти: "но та-ж се давно вже так, завсіди так", "ти сказав, "ні, я того не говорив", "значить ся, я брешу?" і т. п. Я чую, що ось-ось пічне ся отся страшна суперечка, при якій хочеть ся вбити або себе або її. Знаю, що за хвильку зачнеть ся, і сеї хвилі, як огню бою ся, і задля того хотів би задержатись, але лють обхоплює ціле мое ество. Вона в такім самім, або ще й гіршім настрою і розуміє се, але навмисне відгрисає ся на кожде твое слово, а кожде її слово насичене їдою: все, що лиш мені миле, — все вона глумить і гидить. Далі — більше; я кричу: "мовчи!" або щось подібного. Вона вибігає з покою, біжить до дїточої кімнати. Я намагаюсь притримати її, щоби договорити до краю і поставити докази, ловлю її за руку і стискаю до болю. Вона кричить: "дїтоньки! ваш тато бє мене!" Я кричу: "не бреши!" Вона далі пробубонює щось брехливе, що-б тільки вколоти мене: "се-ж уже не першина," або щось подібного. Діти кидають ся до неї. Вона успокоює їх. Я говорю: "Не прикидай ся". Вона говорить: "У тебе все комедія: ти вбєш чоловіка і будеш говорити, що він лиш прикинув ся мертвим. Я тепер зрозуміла вже тебе, ти рад би, лиш не ладен зважитись." "А що-б ти і здохла!" кричу я. — Нагадує собі, як мене налякали сї мої власні страшні слова. Я ніколи не надїяв ся, що-б був у силі вимовити такі страшні грубі слова і дивуюсь немало, як вони мені вирвались. Кричу сї страшні слова, втікаю до свого кабінету, сїдаю і курю. Чую, вона виходить у передню і збираєть ся кудись їхати. Питаюсь: "куди?" — Не відповідає. "Чорт з нею", кажу до себе, вертаюсь у кабінет, знов кладусь і курю. Перелітають кризь ум тисячі всяких плянів про се, як то я позбудусь її — і як то все буде гарно, — як зійдусь опісля з иншою гарною жінкою, цілком новою. А позбудусь її тим, що вона або вмере, або тим що розведусь із нею, та лиш придумую над способами, як се улаштувати. Виджу, що путаюсь, що не про се думаю, про що повинен і тому, щоби не відчувати сього, що в мене думки не такі, як повинні, знов курю. А жите дома пливе звичайним руслом. Приходить гувернантка, питає: "у е мадам?" "Коли вернуть ся?" Лакей питає: "накривати до чаю?" Приходжу в столову: ді-

ти — Ліза — найстарша — зі страхом глядить на мене допитливо. А її пема тай нема, і два почуваня мішають ся в мене в душі; ненависть до неї за се, що мучить мене і дітний своєю неприсутністю, яка скінчить ся сим, що вона приїде і ляк перед сим, що вона приїхавши заподіє собі щось недоброго. Але де-ж її шукати? У сестри? Але-ж се немудро — їхати і питати за нею! Нехай там, Господь із нею, забалось їй доконечне когось мучити, нехай же мучить себе саму. А що, як вона не в сестри, та як що придумус недоброго, або вже й придумала? Одинацята, дванацята, перша, — не сплю, не йду до спальні — ніяково самому там лежати і дождати; не кладу ся й тутки, хочу взятись за якесь діло: писати листи, читати, — не йде, не годен! сиджу сам у кабінеті, мучу ся, злощу ся, прислухуюсь. Нема її, тай нема. Над ранком засипляю. Буджу ся, її нема. Дома все йде своєю ходою, але все якось не так, на всіх лицах слідно питане, а діти глядять на мене наче-б із докором. І знов те-ж саме почуванє неспокою про неї-ж і почуванє ненависти за тойже неспокій. Коло одинайцятої приїздить її сестра — посол від неї. І починає ся звичайна історія: "вона в страшнім положеню." "і що се такого?" "та-ж мабуть нічого такого не стало ся". Я говорю про її просто невпносиму вдачу та заявляю, що не дав причини ніякої то-ж і не стану препрашати. Розвід то розвід? Сестра й не припускає такої гадки, і так із нічим вертає ся. На мене находить упір і я сьміло сказав, коли балакав із нею, що не вчиню першого кроку до поєднаня; але як тільки вона відїхала, а я вийшов та побачив сумних, заляканих дітний, Я вже готов був рішитись на перший крок до поєднаня. Та знов чую себе звязаним своєю постановою. Знов ходжу, курю, при сніданю по чарку горівки і вина досить і доходжу до того, до чого стремлю безсьвідомо, не добачую, що моє положенє дурне і підле. Коло третьої години вона приїздить. Стрінувшись зі мною — не говорить нічого. Уявляю собі, що вона мене визвала своїми докорами. Вона з таким-же строгим та страшенне змученим лицем говорить, що вона не приїхала обяснитись, лиш забрати дітний, що нам разом неможливо жити. — Я починаю говорити, що винен тут не я, що вона вивела мене з рівноваги. Вона строго-торжественно глядить на мене, а потім каже: "не балакай більше, ти будеш жалувати сього." Я кажу, що не зношу комедий, вона кричить щось незрозумілого і біжить до своєї кімнати. Чути як дзенькнув ключ, вона замкнула ся. Я стукаю, не обзиваєть ся ніхто. Відходжу лютий. За пів години прибігає Ліза в сльозах: "Що? може

що стало ся?“ ”У мамі зовсім тихо“. Ідемо. Я термошу дверми з усеї сили. Засувки не добре підтягнені, відчиняють ся обі половині. Я підходжу до ліжка. Вона напів роздягнена лежить у черевиках на ліжку незграбно зімліла. На столику порожня фляшинка з опієм. Відтираємо. Сльози, наконєць поєднанє. Але не поєднанє, в душі розумієть ся в обоїх нас злоба одного проти одного, але треба якось се все закінчити, замняти поки-що — і жите пливе по давньому. Так то, ті суперечки, ба й ще гірші заводились раз від разу, то раз на тиждень, то раз на місяць, то й таки день за днем. І все те саме та те саме. Раз я хогів цілком втікати, але задля якоїсь слабости волі лишив ся. Ось такі були наші відносини, коли з'явив ся сей чоловік. Правда чоловік ганчірка, але що-ж, зрештою такий, як ми всі.

XXI.

Сей добродій приїхавши до Москви — називав ся Трухачевський — з'явив ся в мене. Було се ранком. Я приймив його. Ми колись собі ”ти-кали“. Він старав ся посередними фразами між ”ти“ і ”ви“ удержати ся на ”ти“, але я просто почав ”ви-кати“, і він піддав ся сьому. Він мені вельми не подобав ся, я порозумів із першого погляду, що він плюгавий розпусник, та в мені обудилась заздрість, заки він ще побачив мою дружину. Але дивне диво: якась дивна, мабуть суджена долею сила тягнула мене до сього, щоби його не відопхнути, не віддалити, а навпаки, що-б йому помогти зблизити ся. Звісно, що-ж могло бути простійшого від того, як щоби з ним побалакавши, холодно розпроцати ся і не познайомлювати з дружиною. Та ні, я наче-б навмисне зачіпив його за його музику. Він сказав, що, — зовсім навпаки, як я чув, буцім то він кинув геть скрипку, — він тепер грає більше, ніж давно. Він почав згадувати про те, що й я грав давнійше. Я сказав, що вже не граю, але за те моя дружина грає гарно. Дивне диво! чому то в важних подїях нашого жита, і то в таких, в яких рішає ся доля людини, як тоді як раз вона для мене рішала ся, — чому в сих справах нема ні минувшини ні будуччини? Мої відносини до нього з першої днини, ба з першої години нашої стрічі були такі, якими вони могли бути лиш після всього, що лучило ся. Я передчував страшну халепу, яка мені вийде ізза зносин із сею людиною. Та все таки я не міг не бути ввічливим із ним в обходженю. Я представив його дружині, вона, видимо втішилась, мабуть насамперед ізза сього, що буде мати приємність

грати разом зі скришкою — що вона незвичайно любила, так що для сеї присмности наймала собі скрипача з театру. Але споглянувши на мене, вона зараз зрозуміла моє почуванє, змінила миттю вираз свого лица — і почалась ся гра обоїльного обману. Я приязно усьміхав ся і вдавав із себе вельми вдоволеного.

Він оглядав мою дружину так, як оглядають гарних жінок всі розпусники і вдавав, що його обходить лише предмет розмови, а його те як раз зовсім не цікавило. Вона пильнувала вдавати з себе байдужну, але знайомий їй, мій фальшиво усьміхнений вигляд заздрісного, і його лице, на якому малювала ся змисловість, підбадьорували її. Я бачив, що від першої стрічі в неї блєстїли якось особливо очи і наслідком заздрости з мого боку між ними сейчас появила ся наче-б електрична течія, що викликувала у них однакові вирази лиця і однакові усьмішки. Ми балакали про музику, про Париж і про всякі теревенї. Він устав, щоб відїхати і усьміхнений, з капелюхом опертим на тремтячїм колїні, стояв, вдвляючись то в мене то в неї, наче-б дожидав, що ми станемо робити.

Памятаю сю хвилину, як раз тому, що аж мїг не запрашати його. Я мїг його не запрашати, і не було би нічого; але я поглянув на нього, на неї. — "І не гадай собі, що-б я був заздрісний за тебе," сказав я їй в думці і запросив його, щоби ще сьогондї вечером приїздив зі скришкою та заграв разом із нею. Вона здивована поглянула на мене, спалахкотїла і наче-б перелякана яла відпекуватись, наче-б то вона досить гарно грала. Сей її відказ іще більше роздратував мене. Памятаю те погане почутє, з яким глядїв я на його потилицю, на його білий карк, що віддїлював ся від чорного волося на оба боки розчесаного, коли він у підскаках, наче птах який виходив від нас; я не мїг не признатись собі, що присутність сього чоловіка мучила мене. Від мене-ж зависить, думав я собі, так учинити, що-б ніколи з ним не бачитись. Не вже-ж, я маю лякатись його? Ні, я зовсім його не лякаю ся. Се нечувано понижувало би мене, говорив я до себе. І тут таки в передній, знаючи, що жінка чує мене, я наставав на него, щоби таки конечно приїхав зі скришкою. Він пообїцяв і поїхав. Вечером справді приїхав зі скришкою і вони грали. Але гра якось довго не складалась, не було сих нот, яких вони потрібували, а з сих, що були, жінка не могла грати без підготовленя. Я вельми любив музику і зацікавив ся їхньою грою, ба й сам предкладав їм, що би мали грати, помагав їм. І вони

заграли дещо. Якись пісні без слів і Моцартову сонату. Він грав чудесно, з тм, що називають: сильний тон і ніжність; для нього ніщо не було трудне. Як тільки почав грати, лице в нього змінило ся: він зробив ся серйозним і далеко більше симпатичним. Він звісно в музиці був сильніший від неї і помагав їй простим і природним способом, а рівночасно ласкаво хвалив її гру.

Здавалось, що жінку цікавила сама тільки музика, так просто і присмно держалась. Цілий вечір старав ся я і перед другими і сам перед собою вмовити себе, що інгересуюсь лиш музикою. А в дійсности я мучив ся безперестанно заздрістю. Від першої хвилини, як він стрів ся очима з моєю жінкою, я бачив, що він глядить на неї як на приємну жінку, з якою зовсім не непріємно було би при відповідній нагоді навязати зносини. Наколи-б я був чистий, я не думав би про се, що міг би думати про неї, але я так само, як більшість муштин, думав про жінок, і завдяки тому розумів його і мучив ся сим. А мучив ся я особливо тим, що я бачив безсумнівно, що в неї нема до мене иньшого почування, як лиш безнастанне роздратованє, яке час-до-часу покривалось чутливістю; а що сей чоловік і ізза своєї елегантної поверховности і головню ізза свого без сумніву великого музикального талану, ізза зближення, яке виходило з сього, що вони разом грали, ізза впливу, який музика виклпує на вразливіші натури, особливо-ж гра на скрипці, — що сей чоловік повинен був не те, що-б подобатсь, а просто, без найменшого хитаня повинен був побідити і вчинити з неї все, що йому забагнеть ся. Мені неможливо було не видіти сього, не страждати ізза сього, не заздрити. І я заздрив і страждав страшно, але все таки, — а може, як раз задля сього, якась сила перла мене проти моєї волі обходитись із ним не лише ввічливо, але просто ласкаво. Чи я се робив для неї, щоби показати, що не боюсь його, чи для себе, що-б задурити себе, — не знаю, знаю се тільки, що мені ніяк неможливо було в початках наших зносин бути до него отвертим. Я мусів просто тому, щоби не піддатись від разу бажаню вбити його, годити йому. Я доливав йому при вечері, любував ся його грою, балакав із ним з особливо приязною усмішкою і запросив його на другу неділю на обід і зі скрипкою. Я сказав, що запрошу ще де-кого зі знайомих — аматорів музики, щоб послушали його гри. Другої чи третьої днини після сього вертаю звідкілясь домів, входуку у передню і розмовляю з одним знайомим і в сій же хвилі чую, як щось тяжке як той камінь валить ся мені на сер-

це, та не можу собі здати справи, що се таке. Те щось, було се, що переходячи крізь передню, я запримітив щось, що нагадувало мені його. Аж у кабінеті я осьвідомив ся, що се було таке і вернув у передню, щоб пересвідчити ся. Так, я не помиляв ся, — се був його плащ. (На все, що його дотичило, хоч я не здавав собі справи з сього, глядів я з незвичайною увагою). Питаю, — справді, він тутки. Переходжу по пригостинну через діточку кімнату. Ліза — донечка, сидить над книжкою, а нянька забавляє маленьку якоюсь забавкою. З гостинної доходить, чую, голос рівномірного арпежжю, чую його голос придавлений і як вона перечить чомусь. Вона сказала: "Але-ж ні, ні" і ще щось. Чути, наче-б хто навмисне на фортепяні приглушував слова.

— Господи! що діялось зі мною під сю хвилю, що я собі зображував, як згадаю тільки про сього звірюку, що в мені тоді жив, — аж як бере. Серце в мене знов наче-б скорчилось, перестало товктись, а відтак як затьохкає, наче-б молотком. Перше почуване, що заволоділо мною, як се діялось звичайно зі мною при вибухах злости, було спочуване над самим собою. При дітях, при нянці подумав я собі, вона виставляє мене на сором. Треба тікати звідсіля гень, я не годен; Бог знає, на що я готов зважитись. Але й перейти годі. Нянька так подивилась на мене, наче-б усе розуміла і наче-б радила мені добре приглянутись положеню обома очима. Не можна-ж не ввійти, подумав я, і безсвідомо відчинив двері. Він сидів при фортепяні і добрав акорди своїми великими, повигинаними в гору пальцями. Вона стояла в куті на боці фортепяна перед розкритими нотами. Вона перша побачила мене, чи почула мене і глянула на мене. Чи налякала ся мене, чи вдавала, що не налякалась, чи таки справді не налякалась, досить що навіть не дрігнула, не рушнулась, лиш почервоніла і то аж за хвилюку.

"Яка я рада, що ти прийшов. Ми не порішили ще, що грати в неділю" — почала вона таким тоном, яким не говорила-б зі мною, коли-б ми були самі.

Се й те, що вона про себе і про нього говорила "ми", роздратувало мене. Я мовчки привитав ся з ним. Він подав мені руку сейчас усміхнув ся, а мені видавалось, що він глумить собі з мене, і почав пояснювати, що він приніс ноти, задля приготування на неділю, та що вони не можуть згодити ся, що вибрати: чи більше трудну, але за те класичну Бетовенівську сонату зі скрипкою, чи які дрібні куснички? І говорючи се він поглянув на неї. Все те виглядало так природно і

просто, що неможливо було за що зачіпити і рівночасно я бачив і був пересвідчений, що се все було просто брехня, що вони змавлялись, як мене обманути.

Найбільша мука для заздрих (а хто нині не заздрить?) се звісні товариські форми, при яких допускають ся можливо найблизші, а вельми небезпечні відносини між мущиною і жінкою. Наразив би ся хиба на глум загалу, хто бажав би перешкаджати ближшим зносинам на балах, ближшим зносинам докторів із пациентками, ближшим зносинам при красних штуках, при малярстві, а особливе — при музиці. Як люди займають ся одною з найблагодійніших штук, — музикою, то тут же конечне до певного ступіня зближене і в сьому нема нічого страшного і хиба тільки дурний, заздрий муж, може добачувати в сьому щось дивного. Муж не повинен так думати, а тим більше сунути там свій ніс і перешкоджувати, а все таки всі тямлять гаразд, що як раз через сї занятя, а особливе через музику, приходять по найбільшій часті до перелюбів у нашій верстві.

Я очевидно, збентежив їх тим, що довго не міг промовити. Я був такий, як перевернена фляшка, з якої вода не витікає тому, що вона за повна. Мені хотілось вилаяти його, прогнати, та не годен був нічого. Навряд, я відчував, що перешкодив їм, та що всьому винуватий. Я притворив ся, наче-б усе одобрював і знов ізза сього страшного почування, яке веліло мені обходитись із ним як найприятнійше, чим раз більше мучила мене його присутність. Я сказав, що здаюсь цілковито на його смак і їй раджу те-ж саме. Він побув іще так довго, кілька часу треба було, що-б затерти перше неприємне вражінє, як я увійшов нагло з переляканим видом — і відїхав удаючи, що вони тепер лиш порішили, що завтра будуть грати. Яж був цілковито певен сього, що в порівнаню з тим, що їх займало, питанє про те, що завтра будуть грати, було для них зовсім рівнодушне. Я з особливою ввічливістю проводив його до передньої (якже-ж не супроводжати чоловіка, що приїхав задля сього, що-б нарушити супокій, і потороцити шастє цілої сімї?). Я особливо ввічливо стискав на прощанє сю біленьку, мягоньку руку.

XXII.

Цілу сю днину я не говорив до неї, — не міг. Її присутність викликала в мене таку ненависть до неї, що я лякав ся за себе. При обіді, при дітях таки, спитала мене, коли відїжджаю? Я мав справді на дру-

гий тиждень їхати в повітовий город на засідання. Я сказав, коли. Вона поспитала, чи не треба мені де-чого на дорогу. Я не відповів на се нічого, мовчки посидів за столом, мовчки пішов у кабінет. Останніми часами вона ніколи не приходила до мене в мою кімнату, а особливе в таку годину. Чую, її хід. І мені прийшла до голови страшна, гидка думка, що вона, як ся Урієва жінка, хоче укрити вже довершений свій гріх і що як раз задля сього йде в таку незвичайну пору до мене. Не вже-ж вона справді йде до мене? думав я, чуючи чим раз ближші кроки. Як що йде до мене, значить ся, я в своїх думках не помиляюсь.

— — — — І в душі ворушить ся невисказана ненависть до неї. Кроки ближші, ближші, ближші, — а може вона мине і піде до сальона. Ні, двері рипнули і в дверех появилась її фігура; струнка, граціозна, лїнива і гнучка, і на лици і в очах боязкість і підлещуване, яке як бачу, вона намагає ся укрити, але я добачую і гаразд тямлю, що воно значить. Я мало що не задусив ся, — так довго здержував віддих та раз-у-раз глядїв на неї, і хопив за папіросницю та почав курити.

— А се-ж що такого, до тебе прийдеши посидіти, а ти береш ся курити! — і вона сіла близько біля мене на дивані і прнесунулась іще ближше. Я відсунув ся, що-б не дотикатись її.

— Я бачу, тобі не сподобалось, що я хочу в недїлю грати? — почала вона.

— Я цілком не невдоволений — сказав я.

— Ніби я не бачу?

— Ну ну, бач собі здорова. То тільки тобі всяка погань приємна, а мені противна.

— Як що тобі забаглось сваритись, як тому візникови, то я йду собі.

— Іди, тільки знай, що коли тобі не дорога честь сімі, то мені не ти дорога — іди собі до біса — але честь сімі!...

— Що, що?

— Іди собі з Богом, забирай ся!

— Але вона не пішла. Показувала з виду, що не розуміє мене, а може справді не розуміла, тільки надулась і розсердилась.

— Ти рішучо став неможливий, — почала вона, — чи щось у тім роді про мою вдачу, намагаючись, як завсїгди вколоти мене як найболючійше — після твого поступку з сестрою (вона натякнула на сей випадок із сестрою, як то я тоді вийшов із терпцю і набалакав її грубо-

тий; вона знала, що се мучить мене, і як раз у се болюче місце шпигнула мене) — мене вже не подивус ніщо.

— Так, зобидити, понизити, виставити на позорище, та ще обвинуватити мене, — сказав я до себе і знов обхопила мене невисказана лють до неї, якої я ще ніколи не досвідчив на собі. Мені вперве забагло ся виразити сю лють фізично.

Я зірвав ся, але в сю же мить, як зірвав ся, памятаю, я став свідомий своєї люті і спитав себе: "Чи се як слід піддатись тій люти" і сей час відповів собі, що так, що се налякає її, і зараз же, замість того, щоби сю лють приголомшити, я ще яв її підцьковувати і любував ся тим, що вона, ся лють, чим раз більше та більше кпіла в мені.

— Забирай ся, а ні, то вбю тебе! — закричав я, умисне страшним голосом і вхопив її за руку. Вона не йшла. Тоді я обернув її і сильно потрутив.

— Що тобі! Отям ся! — сказала вона.

— Іди геть! — заревів я ще грімкіше, зриваючись, — тільки ти спроможна мене довести до скаженини. Я не відповідаю за себе! Геть мені з очий.

Давши попуст своїй лютости, я формально впевав ся нею і мені хотілось зробити ще щось незвичайного, що показувало-б високий ступінь сеї моєї лютости. Мені страшенне хотілось бити, вбити її, але я знав, що сього не можна і здержав ся. Я відійшов від неї, підійшов до стола, хопив прес-папє і шпурнув ним на землю біля неї. Я гаразд цілив мимо неї. І далі же, поки вона ще не мала часу сховати ся (а я робив се навмисне, щоби вона бачила), я хопив ліхтар, барометер зі стіни, все кидав на землю і це переставав кричати:

— Геть з очий, забирай ся, я не відповідаю за себе!

Вона пішла, а я сейчас перестав. За годину прийшла до мене нянька і сказала мені, що в неї припадок істерії. Я прийшов; вона плакала, сьміялась, не могла говорити, судороги потрясали цілим її тілом. Вона не вдавала, вона справді була хора. Післали за доктором і я цілу ніч доглядав її. Над досьвітом вона утихомирилась і ми помирили ся під впливом сього почуваня, яке ми називали любовю.

Ранком, коли після поєднаня я признав ся їй, що заздрив її зглядом Трухачевського, вона ні дрібку не змішалась і засьміялась зовсім природним сьміхом: їй показала ся просто дивною можливість інтересуватись сим чоловіком.

— Чи ж до такого чоловіка можливе в порядної жінки щонебудь иньше як приємність ізза музики? Та, як собі хочеш, я готова й ніколи більше не бачити його. Навіть у неділю, хоч і всі запрошені, напиши йому що я нездорова тай кінець. Одно лиш ніяково, що хто небудь може подумати, що він небезпечний. Я ж надто горда, що-б допустити до таких думок.

І вона мусить не брехала, вона вірила сьому, що говорила, вона сподівалась сими словами викликати в собі відразу до нього і нею охоронити себе від нього, але їй се не вдало ся. Все було проти неї, а особливе ся проклята музика. І так усе скінчило ся, в неділю з'їхали ся гості — і вони обое грали знов.

XXIII.

— Не треба мабуть і говорити, що з мене була людина вельми порожна. Ну не бути-ж у нашім звичайнім житю порожнім, то хіба жити не варто. То-ж, коли прийшла неділя, я з цілим густом займав ся устроєнем обіду і музикального вечерка. Я сам накупив усього потрібного і поспрошував гостей. Коло шестої години гості зійшли ся, явив ся і він у фразі та з не дуже густовними брильянтовими спинками при переднику сорочки. Поводив ся свобідно, на запити відповідав скоро з усмішкою згідливости і буцім, що він усе розуміє — то так, знаєте, з тим особлившим виразом, що все, що ви скажете чи зробите, як раз се, чоґо він сподівав ся. Всі хіба його ества я запримічував тепер із особлившою приємністю, головно задля того що се все повинно було мене успокоювати та доказувати мені, що він супроти моєї жінки стояв на так низькім ступені, до якого, як вона виражувала ся, їй неможливо було знизитись. Не стільки вже із за запевнювань жінки, як ізза тої муки, якої дізнавав я з заздрости за неї, я тепер уже не позволяв собі її заздрити. Та все таки, я поводив ся неперприродно в обході з ним і з нею і за час обіду і опісля цілу першу половину вечера, заки почали грати. Я мимохіть слідив за кождим їх рухом, за кождим їх поглядом. Обід, як обід, і скучно якось було підчас нього і напружено. Музика почалась досить вчасно. Він пішов за скрилкою. Жінка надійшла до фортепяна і яла перебирати ноти. Ах, як я памятаю всі деталі сього вечера; памятаю, як він приніс скрипку, відчинив футерал, здіймив покривальце гарно вишите дамською рукою і почав строїти. Тягло, як жінка сіла з удано рівнодушним видом, під яким, я се бачив, скривала велику трему ізза

свої біглости в грі; з уданим спокійним видом сіла за фортеп'ян, і почались звичайні вступні приготування, удари поодиноких тонів, пічка-то на скрипці, уставлюване нот. Нагадаю собі, як вони потім споглянули одно на одного, оглянулись позад себе на гостей, що уставлювалися, перешепнулися слівцем — другим і почалось. Рівночасно ударили акорд, вона на фортеп'яні, він на скрипці. Вони грали Бетовенівську Крайцерову сонату, — ви знаєте те перше "престо"? Звісне воно вам? Ух!... Він крикнув і довший час не обзивався. — Страшна річ ся соната... Особливе ся частинна. І взагалі страшна вся ся музика. Що се таке? Або я знаю! — Що се таке музика? Що вона викликає? І чому як раз викликає, ділає на чоловіка так, як ділає? Кажуть, музика ділає, страшно ділає, — я тут кажу про се, — але не підвиснує духа! Вона ні не підвиснує духа, ні не понижує його, вона просто роздратовує душу. Як вам се сказати! Музика велить мені забути все моє справжнє положенє, вона переносить мене кудись в иньші світи; мені під впливом музики здаєть ся, що я почуваю се, чого не розумію, що я спроможен на се, на що не спроможен. Я поясняю собі се тим, що музика ділає так, як зівачка, як сьміх: мені не хочеть ся спати, але позіхаю, коли бачу, як иньші позіхають; мені не до сьміху, але сьмію ся, коли чую, що ньші сьміють ся. Музика відразу переносить мене безпосередно в сей душевний настрій, в якому находив ся той, що компонував. Я душевно зливаю ся з ним і разом із тим переносу ся з одного настрою в иньший. Але чому я се чиню, мені незвісно. Мабуть сей, що компонував Крайцерову сонату — Бетовен, мабуть він розумів, чому був у такому настрою, сей настрій надав напрям його поступкам і тому сей настрій мав для нього сенс; — для мене-ж він не має ніякого сенсу. І задля того то музика лиш подразнює, але не доводить до мети. — Ну, заграють військовий марш, жовніри перемашерують під такт марша, музика осягнула свою мету; пересьпівують Службу Божу, я запричащав ся, також музика осягнула свою ціль... А се, тільки роздратоване, а того що треба би робити в сїм роздратованю, нема. І задля того то музика така страшна, так инколи страшно ділає. В Китаю музика під доглядом уряду. І так повинно бути. Чи-ж можна допустити до сього, щоб усякий, кому заблагнеть ся, міг гіпнотизувати другого, або й других, і що-б відтак робив з ними, що йому захочеть ся? А головно що-б сим гіпногизером був перший ліпший чоловік, і то людина неморальна. А се страшне оруде в руках першого стрічного. Приміром хочби таку Крайцерову сонату, перше її "престо" — тай багато єсть річий сього рода

— чи-ж можна її грати в сальоні при декольтованих дамах, або на концертах — заграти, поплескати в долоні і далі грати щось иньшого. Такі твори можна грати лишень при звісних важних обставинах, і тоді, коли залежить на с'їм, що-б довершити діло великої ваги таке, що-б відповідало сій музиці. — А то невідповідно ні що до часу, ні що до місця викликувати енергію чуття, що не годно нічим проявити ся, — се не може не ділати згубно. На мене бодай сей утвір поділав страшно: мені наче-б то відслонились нові якісь почуваня, нові якісь можливости, про які до сеї пори не знав, не чував. "Ось як, не так, як то передше думалось та жилось, а ось як" — наче-б говорило мені щось у душі. Що се таке нове було, про що я дізнав ся, я не міг собі пояснити, а свідомість сього нового настрою була вельми присмна. В с'їм новім настрою не було вже місця для заздности. Всі сї люди, між ними і моя дружина і він, Трухачевський, видались мені в цілковито иньшим світлі. Мене перенесла ся музика в такі якісь світи, де заздрість не мала місця. Заздрість і те почуванє, що викликувало її, видалось мені такими нісенітницями, про які не варто було й думати.

Після сього "престо" вони дігнали прегарне, та звичайно не нове "анданте" з дикими варіяціями і зовсім слабенький фінал. Потім грали ще на просьби гостей — то Ернстову елегію, то всякі иньші дрібниці; все се було гарне, та все-ж не викликало в мені ні сотної частки сього вражіня, якого зазнав від сонати. Мені було легенько, весело цілий вечір. Жінки я не бачив ще ніколи такою, як сього вечера. Сі блискучі очи, ся строгість і поважний вигляд, поки вона грала, і се цілковите розніжненє, якась слабка, жалісна і щаслива усмішка після сього, як скінчила грати. Я бачив се все, та не приписував сьому ніякого иньшого значіння цонад те, що вона зазнавала того самого вражіня, що я, що й її, як і мені відкривались, наче-б згадувались, якісь нові непережиті ще почуваня. Я майже цілий вечер не заздрив.

Мені треба було їхати за два дні на засіданє і він прощаючись позабирав усі свої нотці, і питав, коли я верну, бажаючи попрощатись іще зі мною перед своїм відїздом. З сього я міг догадуватись, що він не вважає можливим бувати в мене без мене і се мені було присмно. Виходило, що я ледви вернусь перед його відїздом, так що ми розпрощались на-добре. Я перший раз із правдивою присмністю стискав його руку і дякував за милу розривку. І з жінкою розпрощав ся зовсім природно і прилчно. Все пішло як слід. Ми обоє чули вдоволенє з мило

проведеного вечера. Ми балакали зовсім згідливо, про вражіня, яких дізнали через музику, і так відносились одно до одного близько і дружно, як мало коли в останніх часах.

XXIV.

За два дні я поїхав у повітовий город у гарнім спокійнім настрою розпрощавшись із жінкою. В повіті завсїди була тьма роботи і цілком иньше особливе жите, иньший особливий сьвіт. Два дні по 10 годин дично я пересиджував у бюрі. Другої днини вечером, вернувши на свою квартиру, я застав письмо від неї, в яким писала мені про дітей, про дядька, про няньку, про справунки і між иньшим, як би про річ найзвичайнїйшу про се, що Трухачевський заходив і приніс обцяні ноти, раяв навіть програти, але вона відказала. Яж не нагадував собі, що-б він обцявав принести які ноти: мені здавалось, що він тоді цілком розпрощав ся і тому се поразило мене неприємно. Я перечитав письмо, воно було якесь натягнене, лякливе, і мені зробилось страшно тяжко в серци, щось замлоло, скажений зьвір заздности заревів у своїй норі і хотїв вирватись, але я бояв ся сього зьвіра і чим скорїйш залер його. Яке гідке почуванє ся заздрість! І що-ж може бути природнїйше як се, що вона пише? сказав я собі і поклав ся в постіль, здавалось, цілком спокійний. Я думав про діла, які мене завтра ждали і заснув без думки про неї. Мені завсїди годі було скоро заснути на новім місци підчас сих засідань, але тоді заснув зараз. І, як се звичайно буває, — знаєте, — нараз наче-б електрична течія — буджу ся. Так, я збудив ся і збудив ся з думкою про неї, про мою змислову любов до неї і про Трухачевського і про се, що між ним і нею вже все довершилось. Страх і лють здавили мені серце. Але я почав нарозумлювати себе.

”Що за нерозум, вговорював я в себе, нема ніяких підстав, нема нічого тай не було. І якже-ж я можу так понижати її і себе, головню-ж себе, припускаючи таку диковину. Такий якийсь скрипач, що за гропі наймасть ся, звісно ледача людина — і знов — поважна жінка, мати дітям, моя дружина. ”Що за дурниця!“ уявлялось мені з одного боку. ”А чому-ж би таки не бути сьому?“ — уявлялось знов із другого боку. ”Чому-ж би воно справді й не могло прийти до сього, та-ж се щось зовсім простого, щось зовсім природного, таж я в імєя сего женив ся зі своєю дружиною, таж в імєя сього я жив із нею, сього одного лишень мені було потрібно від неї, і сього-ж самого таким робом було потрібно й инь-

шим, і сьому музиці... Він чоловік нежонатий, здоровець, (тямлю, як він здорово сторощив хрищ у котлеті, як пожадливо ловив червоними губами чарку з вином) ситий, гладенький, з манерами, головно-ж з тим, щоби вихіснувати сї розкоші, які під рукою. І між ними звязь музики — найтоншої похоти почувань. Що-ж у силі здержати його? Ніщо. Навряд, усе манить його. Вона? Вона тайна, як була так і є. Я не знаю її. Знаю її, але лиш як звїрину. А звїрину й не може ніщо здержати й не повинно. Аж тепер я згадав собі вираз їх лиць того вечера, коли то вони після Крайцерової сонати заграли якийсь пристрасний утвір, не тямлю вже, що се було, але знаю що якась сентиментальна пісня до безсорому. Як я міг від'їхати? говорив я собі, нагадуючи собі їхні лица, чи-ж не було се ясно, що між ними сього вечера довершилось уже все, чи-ж не видно було, що між ними не існувала вже ніяка перешкода, але навряд, що вони обое — а головно вона, — відчували рід сорому після сього, що зайшло між ними. Памятаю, як вона усміхалась ніжно, жалісно і щасливо, і як отирала піт із розжеврілого лиця. Вони тоді уникали вже своїх поглядів і тільки при вечері, коли він їй наливав води, поглянули на себе і ледви-ледви усміхнули ся. Я зі страхом згадав сей їхній погляд сю їхню ледви помітну усмішку. "Так, так, усе скінчило ся", говорив мені один голос, а в сю же мить другий голос підшиптував знов щось иньшого: "Що тобі, се не можливе". Мені стало моторошно так лежати в темноті, я запалив сїрник і мені нараз стало якось лячно в сій маленькій кімнатці з жовтими тапетами. Я закурив папіроску і, як се буває звичайно, коли чоловік вертить ся в тім самім крузі нерішених противенств, то курить, так і я курив папіроску за папіроскою тому, щоби одурити себе і не закрімичувати противенств. Цілу ніч не міг я заснути, а о п'ятій годині, хоч іще було темно, порішив, що довше в сім напружено не видержу та що сейчас треба їхати. Поїзд відходив зі стації о 8-ій годині. Я розбудив сторожа, що мені послугував і післяв його за кіньми. До засідання післяв записку, що несподівані причини звивають мене до Москви, задля того прошу, щоби мене заступив иньший член з'їзду. О осьмій годині я сів на візок і від'їхав.

XXV.

Їхати треба було 35 верств кіньми і вісім годин зелізницею. Поки їхалось кіньми, їхалось дуже добре. Була морозна осішня пора, сонце сьвітило ясно. Се така пора — знаєте — коли колеса лишають слід на

мягкій дорозі. Дороги гладкі, сонце світить ясно, воздух свіжий. Візком їхало ся добре. Я навіть якось поглядаючи то на коней, то на поля то на стрічних, забував, куди їду, наче-б так мав їхати до кінця життя, до кінця світа. І мені особливо приємно було так забутись. Коли-ж згадав, куди їду, я говорив собі: "Як прийдеш, побачиш, що і як, а тепер не думай." Як на те по середині дороги лучилась приключка, що задержала, тай ще більше розірвала мене; візок, зовсім новий тарантас, зломив ся, треба було направити. Їзда за иньшим возом, направа, розплата, чай в гостинниці, балачка з двірником — все се ще більше розірвало мене. Смерком було все готове і я поїхав далі; а в ночі ще було ліпше їхати як у день. Показав ся місяць-молодик, коні, веселий візник, їхало ся зовсім весело, майже зовсім не думалось, що мене чекає, а може й тому було весело, що знав, що чекає, та в останнє прощав ся з radoщами життя. Але сей мій спокійний стан, ся можливість придушувати свої почування скінчилась, як скінчилась їзда кіньми. Як тільки ввійшов я в вагон, почалось зовсім нове. Сих вісім годин у вагоні було для мене чимось страшним, чого не забуду до кінця життя. Чи від того, що сівши в вагон я живо зобразив собі, що вже приїхав домів, чи від того, що їзда залізницею так побуджаючо ділає на людей, досить сього, що від хвилі, як я сів у вагон, вже не спроміг ся заволодіти своєю уявою, і вона не вгаваючи, почала мені незвичайно яркими красками рисувати картини одну за одною, одну цинїчнійшу від другої, а все на сю-ж саму тему: що там за час моєї неприсутности діялось, як то вона зраджувала мене. Я аж палахкотїв із обуреня, люті і з якогось особливого почування упоєня своїм пониженем, переглядаючи в уяві сі картини, я тим паче вірив в їх дійсність, забуваючи, що до сього не було властиво ніякої підстави. Яркі краски, в яких сі картинки мені уявлялись, наче-б служили мені за доказ, що се, що я собі уявляв, було правдою. Якийсь біс, наче-б навмисне проти моєї волі видумував і показував моїй уяві найстрашнійші образи. Мені нагадалась колишня розмова з братом Трухачевського і я з якоюсь розкішю шматував своє серце сею розмовою, відносячи її до Трухачевського і моєї дружини. Се було вже дуже давно, а мені тоді нагадалось. Брат Трухачевського, нагадую собі, раз на мій запит, чи вчащає до публичних домів, сказав, що порядний чоловік не буде там ходити, де можна набратися хвороби, опроче се гидко і обридливо, по що, коли-ж завсіди можна собі десь придибати порядну жінку. А ось він, його брат, придибав собі мою дружину. Правда,

вона вже не першої весни, і не має з боку одного зуба, і якась ніби набрескла, думав я про неї, але що-ж діяти, дарма, треба хіснуватись тим, що є. Зрештою, він навіть ніби знижуєть ся до неї, беручи її в любовниці, говорив я собі. До того-ж вона безпечна. Ні, ні, не неможливе, лякаючпсь знов вговорював я себе. Не було, не було там нічого такого! Ба навіть нема найменших підстав думати щось такого. Чи-ж не говорила вона мені, що її понижує сама така думка, що я міг би її заздрити за нього. Так, але вона брехала, викрикував я і знов починалось те саме. В нашій вагоні було всього двоє подорожних: якась старенька жінка з чоловічком, обоє вельми мовчальві, і вони висіли на одній стації. Я лишив ся сам. Як дикий звір у клітці, так я, то зривав ся, то підходив до вікна, то шибав собою з кута в кут; бажалось підігнати вагон, що-б біг швидше; але вагон зі всіми лавками і шибками посував ся все так мірно і холітав ся, як отсей наш.

І Позднішев зірвав ся, поступив ся кілька кроків і знов сів.

— Ой бою-ж ся я, бою залізничих вагонів, страшний ляк переймає мене! Ну, я знов сів — говорив він дальше, — і думав собі: "Нехай буду думати про що иньше". От хоч би про властителя гостинниці, в якого пив чай. І ось в очах уяви привиджуєть ся мені сторож із довгою бородою і його внук, хлопчина-одноліток з моім Васем. Мій Васьо! Він буде видіти, як музика цілує його маму! Як там у нього буде на душі? А їй що? Вона любить... І знов виринали те-ж саме. Я страждав так, що де-далі не знав, що з собою почати і мені прийшла думка, що навіть у першій хвилі мені вельми сподобалась: — вийти на рельси, лягти під вагон і... покінчити зі всім. І ось що не дало мені сього вчинити: я жалував себе, а сей жаль викликував у мені рівночасно ненависть до неї, до нього, до нього — не так сильну. До нього обзивалось якесь иньше гідке почуванє сьвідомости мого приниження, а його побіди, але до неї страшна ненависть.

Не можна з собою покінчувати, а її лишити; треба, щоби вона хоч трошки помучилась, щоби бодай зрозуміла, що я мучив ся, говорив я собі. На одній стації я побачив, що поть; зараз же вийшов і сам випив горівки. Біля мене став Жнд і також пив. Він розбалакав ся і я, щоби самим-одним не лишити ся в вагоні, пішов за ним до вагона III класи, брудного, накуреного, закиданого лускою з сім'я, в якому він їхав. Там я сів біля нього і він оповідав мені багато сьміховинок.

З початку слухав я його, але не міг гаразд второпати, про що він

балакає. Він запримігив се і завізвав мене до уваги; тоді я встав і пішов знов до свого купе.

Треба обдумати — говорив я д'собі — чи се правда, про що я думаю, і чи є тут підстава так мучитись. Я сів, бажаючи обдумати річ спокійно, але зараз замість спокійного обдумування, вернулось те саме; замість холодного розважного міркованя — тіж самі образи і з'ображення. "Кілько то вже разів я так мучив ся — приходило мені на думку (я нагадував собі давніші подібні випадки заздлости) — і відтак все кінчило ся нічим.

Так і тепер, може бути, майже й без сумніву я її знайду в спокійніськїм сні: вона прочунає, втішить ся мною, і я з її слів, із лица впізнаю, що не було нічого такого, що се все бредні. Ах, коби то!... "Але ні, се добро за часто лучало ся, тепер уже так не буде", — говорив у мені якийсь голос... і знов починало ся. Я провадив би молодого чоловіка не до шпиталю сифілістичних недугів, щоб збрідити йому змислові розкоші і охоту до жінок, але до себе в душу, нехай би поглядів на сих чортів, що її шмагували. Правда, се страшне було, що я признавав за собою безсумнівне повне право над її тілом, наче-б се було моє тіло і рівночасно з сим я відчував, що володіти сим тілом не годен, що воно не моє, і що вона може орудувати ним так, як захоче, а хоче орудувати ним не так, як мені хочеть ся. І я не міг вчинити нічого ні йому, ні їй. Він, як той ключник-Ванька перед шибеницею затягне тої пісні, що, мовляв, "солодкі усточка цілував би" і т. и. І верх його. А з нею ще меньше. Коли вона сього не допустила ся, але хоче, а я знаю, що хоче, то ще гірше, вже ліпше, щоб була допустила ся, щоби мені не жити в непевности. Я не в силі сказати, чого мені бажалось. Я бажав, що-б їй не хотілось сього, чого їй як раз муїєло хотітись. Се-ж було чисте божевільство.

XXXVI.

На передостатній стації, коли кондуктор прийшов відбирати білети, я, зібравци свої річі, вийшов на тормаз і свідомість сього, що ось-ось уже розв'язка, ще скріпила мє зворушенє. Мені зробилось холодно, щоки так дрожали, що я аж дзвонив зубами. Я машинально з товпою вийшов із двірця, взяв ф'якра, сів і поїхав. Їдучи стрічав мало прохожих таї каменичних сторожів, та прочитував вивіски не думаючи про ніщо. Коли я вже переїхав з пів верстви, почув холод у ноги і нагадав

собі, що ще в вагоні здохнув вовпяні скаринтки і поклав їх у торбину. А деж торбина? Є? Є. А де кошук? Я нагадав собі, що в поспіху забув зовсім про пакунки, але знайшовши посьвідку, порішив, що не варто за сим вертати ся і поїхав далі. Скільки собі тепер стараюсь нагадати, ні руш не годең, чому я тоді спішив ся. Памятаю лише, що я був свідомий сього, що приготовлюеть ся щось страшного і вельми важного в моім житю. Чи я тому се таким важним признавав, що думав про нього, чи що передчував, — не знаю. Може бути й тому, що після сього, що зі мною стало ся, всі згадки попередніх хвиль наче-б зайшли імлюю. Я під'їхав під рундук. Була перша година по опівночи. Кілька фіякрів стяло під рундуком. Видячи освічені вікна, надїялись, що когось повезуть. (В нашім помешканю світилось у салонї і гостинній). Не здаючи собі справи з сього, чому ще так пізно в нас світить ся, я в сїм же станї окидання чогось страшного, ввійшов на сходи і задзвонив. Добрий, услужливий і вельми дурний льокай Юрко — відчинив. Перше, що мені впало в очи в передпокою, був — плащ, що висїв із иньшими річачами на вішалї. Я повинен би був здивуватись, та не здивував ся, бо надїяв ся сього. Так воно й є, сказав я до себе. Коли я спитав Юрка, хто в нас є — він назвав мені Трухачевського. Я спитав, чи є ще хто? Він відповів: "Нїкогісїнько". Памятаю як він відповів мені се з такою інтонацією, наче-б хотїв мене потїшити і розсіяти всякі сумніви, що там є ще хто небудь инший. Так, так, говорив я буцім до себе. А діти? Славити Бога здорові. Давно вже сплять. Я не годең був дихнути, ні сапнути і не годең був поздержати дрожання шок. Отже не склало ся так, як я собі представляв. Передше я, бувало лякав ся якогось лиха, а показувало ся, що все в порядку. Тепер же не все в порядку, а все так, як я собі представляв, а все справжній дійсности. Ось воно, ось воно. Я мало не заплакав, але біс сейчас підшепнув: Ти плач, понадай в сентименти, а вони спокійно розїйдуть ся, підозрінь не буде ніяких, і ти цілий свій вік будеш сумніватись тай мучитись. І нараз геть десь зникла в мене чутливість серця і появилась якась звьїряча потреба фізичної, зручної, хитрої й рішучої діяльности. Тямлю, що тоді з мене зробив ся звьїр, але хитрий розумний звьїр. Не треба, не треба, — сказав я Юркови, що хотїв іти в гостинну мене оповіщувати, — а ти ось що: побіжи мерцій, возьми фіякра і їдь на дворець, ось тобі посьвідка, я лишив річи. Раз-два! Він пішов коридорем за плащем. Лякаючись, що він їх сполюшить, я провів його до його комірки і підждав, поки він одягнув

ся. В гостинній за другою кімнатою чути було, як балакали і дзенькали ножами й тарілками. Вони їли і не чули звінка. Юрко надягнув свій плац із астраханським баранцем і вибіг на вулицю. Я зачинив за ним двері і мені зробилось ніяково, коли відчув, що сам один лишився на цілу хату, та що сейчас треба братись за діло. А як? Я не знав іще. Я тільки лиш знав, що тепер усьому капут; що тепер уже годі сумніватись про її невинність і що мені треба в сю же мить пірвати з нею всі зносини. Передше ще я вагався в гадках і балакав бувало до себе: "А може се все брехня, може я помиляюсь у здогадах?" Тепер уже не було сього всього. Все скінчилось і ворота нема. В тайні переді мною, сама з ним у ночі. Се вже цілковите забуте на все. Або й ще гірше: навмисне така сьмілість, безсоромність у злочині, що-б ся безличність могла служити як признака невинности!... Все ясно. Ніяких сумнівів. Я лякав ся тільки одного, що вони повтікають, і сим придумують новий обман тай мене позбавлять всяких слідів підозріння і видруть мені можливість налюбуватись покаранем їх, і пімстою. І з сим, що-б чим борщій їх прихопити, я на пальцях пішов до гостинної, де вони сиділи, але не через сальон, лиш через коридор і діточку кімнату. В першій діточій кімнаті спали діти, в другій нянька щось порушилась, мало що не збудилась і я зобразив собі нараз, що вона собі подумав, коли про все дізнає ся і такий взяв мене жаль і співчує над самим собою, що я не в силі був здержатись від сліз та щоби не побудити дітий, вибіг на пальцях на коридор, а звідтам у свій кабінет. Там повалив ся на софку і гірко заплакав. Я, людина чесна, я син своїх родичів, я, що цілий свій вік мрів про щасте родинного життя, я, муцшна, що ніколи не зрадив її. І ось тобі на! Пятеро діточок, а вона обнімаєть ся з музикою тому, що в нього червоні губи. Ні, се не людина! Се сука, се плюгава сука! Біля діточої комнати, — а вона ціле жите вдавала, що любить їх, сих діточок. І про них пише до мене. І що вона писала!.. Або-ж я знаю? Може бути, що таке водилось цілий час нашого життя. Може бути, що вона від льогаїв придбала всіх своїх дітий, а я їх уважав своїми. І як би так завтра приїхав, а вона з своєю фризурою, з своєю талією та зі своїми лїнивими граціозними рухами (мені нараз привиділось її привабливе, ненависне лице) стрічала-б мене і сей звїр заздрости на віки сидів би в мене в серці, шматував би його. Що собі подумав нянька? Юрко?... І бідна Лїзочка? Вона-ж уже децо розуміє! І ся безличність! І ся брехня? І

ся звір'яча змисловість, яку я вже так гаразд збагнув! — говорив я до себе.

Хотів устати, не міг. Серце так товклося, що не міг устояти на ногах. Я вмру від удару. Вона вбє мене. Їй же того й хочеть ся. А що-ж їй прийде з сього, що вона вбє мене? Але ні, се їй було би надто понутру, я лишу її сього вдоволення. Так, я сиджу, а вони там сидять і регочуть ся і.... Так, не вважаючи на се, що вона вже не першої молодости, він не покидав ся нею, все-ж вона була нічого, а що найважніше, се-ж було зовсім безпечно для його дорогоцінного здоров'я. І чому не задусив я її тоді, — подумав я собі, згадавши сю хвилю, коли то тиждень тому назад витрутив її зі свого кабінета і з люті кидав усякими річами до землі. Мені головно нагадав ся сей мій стан, в якому тоді находив ся; він мені не лише нагадав ся, але я знов попав у сей звірський стан. Тямлю, як мені нараз забажалось ділати і всяка розвага, крім сеї, якої було потрібно до діланя, щезла у мене геть і я попав в сей звірський стан чи пак стан чоловіка, що зістає під впливом фізичного товчка підчас грозячої небезпеки, коли то чоловік ділає рішучо, не з поспіхом, але й не марнуючи ні одної хвильки і весь час із одною визначеною метою. Перша річ, яку я вчинив, я роззув ся і в самих скарпитках підійшов до стіни над софкою, де в мене висіла ріжна збура та здіймив кривий дамасценський кинжал, іще ніколи не уживаний і вельми острій. Я виймив його з піхви. Тямлю, піхва зсунулась за софку, і я сказав про себе: "Треба пошукати опісля, а то ще пропаде." Відтак роздягнув ся з плаща, що доселі був на мені і м'якко ступаючи в самих скарпитках пішов тамтуди. Не тільки не тямлю, як я ішов, яким кроком, через які кімнати, як підходив до гостинної, як двері відчинив, як там увійшов, — я не тямлю нічого.

XXVII.

Тямлю тільки вираз їх лиць, коли відчинив двері. Так, тямлю сей вираз, бо він мені достарчив болісної радости. А був се вираз переляку. Тогож то мені й треба було. Я ніколи не забуду сього виразу розпукки і переляку, який в першій хвилі малював ся на лицах їх обоїх, коли вони побачили мене. Він мабуть сидів за столом, та побачивши чи почувши мене, схопив ся на рівні ноги і станув плечима до шафи. На його лиці малював ся безсумнівний вираз переляку. На її лиці те-ж саме, але з сим було слідно ще щось другого; як би сього другого не бу-

ло, може би їй не лучилось се, що лучилось, але бо в її лици малювалось іще — так мені бодай видавалось, — в першу мить огірчене, невдоволене з сього, що хтось посьмів нарушити її любовне щасте, її щасте з ним. Їй, здавалось, тепер більше нічого не було потрібно, як, що-б її ніхто не перешкоджував у сій хвилі бути щасливою. Той другий вираз на їх лицях держав ся лиш хвилику. В нього вираз переляку змінив ся миттю в вираз запиту. Чи можна брехати, чи ні? Як можна, треба починати. Як ні, треба чіпатись чогось иньшого. Але чого? Він запитливо поглянув на мене. В неї так вираз страху, досади і огірчення, змінив ся, — як мені видалось — коли глянула на нього, на вираз турботи про нього-ж. Я на хвилику пристанув у дверех, придержуючи кинжал за спиною. В сю мить він усміхнув ся і сьмішно рівнодушним тоном почав: "А ми собі ось трохи музикували"... — "І не надіялись" — рівночасно промовила вона піддаючись під його тон. Але ні він, ні вона не спроможні були дальше договорити, що почали. Така сама скажена лють, як тиждень тому назад, оволоділа мною й тепер. Я знов відчував сю потребу — насильством рішити діло — і віддав ся з розкішю сій скаженій люті. Вони обоє не договорили. Почалось се "друге", чого він лякав ся, яке нищило відразу все те, що вони говорили. Я кинув ся на неї, все ще ховаючи кинжал, щобн він не перешкодив мені вдарити її в бік під грудьми. В сю мить як я кинув ся на неї, він запримітив, і чого я ніколи не надіяв ся від нього, він хопив мене за руки і крикнув: "Опам'ятайте ся, що робите?" Я вирвав руку і мовчки кинув ся на нього. Я, мусить, виглядав страшно, бо він нараз зблід як полотно по самі губи, очі ягось дивно заблестіли, і чого я також не надіяв ся, він шмигнув похід фортелян до дверей.

Я метнув ся здоганяти його, та нараз почув якийсь тягар на лівій рупці. Се була вона. Я сіпнув ся. Вона ще тяжше повисла і не пускала ся. Ся неждана перешкода, тягар і її, противний мені дотик, ще більше розбісили мене. Я почув себе розбішеним у найвисшій степені, і, мусить, страшним видавав ся, і се радувало мене. Я розмахнув ся зі всеї сили лівою рукою і ліктем пальнув її в саме лице. Вона крикнула і пустила мою руку. Я хотів здоганяти його, але подумав, що се сьмішно було би бігти в скарпитках за любасом своєї жінки, а я не хотів бути сьмішним, лише страшним. Поминувши скажену лють, яка володіла мною, я цілий час памятав, яке я вражінє викликаю у других своєю лютістю. І навіть се вражінє по части кермувало мною. Я повернув ся за

нею. Вона впала на софку і вхопившись за підбиті мною очи, гляділа на мене. На її лиці малював ся і страх і ненависть до мене як до ворога, як у сього шура, коли підіймають пастку, в яку він зловив ся. Я бодай нічого иньшого не добачував у ній, окрім сього страху і ненависти до мене, яку мусіла в ній викликати любов до другого. Та, може бути, я ще був би здержав ся і не вчинив би сього, що учинив, коли-б вона бодай була мовчала. Але вона параз почала говорити й ловити мене рукою за руку, в якій в мене був кинжал. "Отямись, що се ти? що тобі? Нічого не було, нічого, клянусь тобі!"... Я може бути, ще був би здержав ся, але останні її слова, з яких я заключав як раз противне, се-б то, що все було, домагались відповіді. А відповідь мусіла відповідати тому настроєви, до якого я привів себе, який ріс *crescendo* і ще далі мусів змагатись. І скаженість має свої права. — Не бреши, огиднице, — заверещав я і лівою рукою схопив її за руки, але вона вирвалась. Тоді, я, не пускаючи кинжала, хопив її лівою рукою за горло, кинув на-взнак і яв дусити. Вона вхопилась обома руками моїх рук і відпихала їх від горла, яке я дусив і я відплив її кинжалом у лівий бік під ребра. Коли люди кажуть, що вони в приступі скаженої люті не тямлять, що роблять, — то се бредні, неправда. Я тямив усе і на хвильку не опускала мене память. Чим сильніше піддавав ся люті, тим яркіше являлась у мене свідомість, при чім я не спроможен був не видіти сього всього, що робив. Я в кожній секунді знав, що дію. Не можу сказати, що я наперед знав, що буду робити, але в сю секунду, як робив, — навіть здасть ся трошки наперід, я знав докладно, що роблю, наче-б для того, щоб можна було опісля каятись, що був час здержатись. Я знав, що ціляю під ребра і що кинжал увійде. В сю хвилю, як робив се, я знав, що роблю щось страшне, — щось таке, чого не чинив ніколи і що потягне за собою страшні для мене наслідки. Але ся свідомість мигнула лиш як блискавиця і за свідомістю сейчас ішов вчинок. А самого вчинку я був свідомий незвичайно ясно. Я чув і тямлю хвилю опору корсета і це чогось, а відтак ніж пірнув у щось м'яке. Вона хопилась руками за кинжал, порізала собі пальці, але не вдержала.

Я довго, вже у тюрмі, як у мені довершив ся моральний переворот, думав про сю хвилю, нагадував собі все, на скільки міг і роздумував поодинокі деталі. Тямлю сю безпосередню хвильку перед самим вчинком, страшну свідомість того, що вбиваю і вбив жінку, безборонну жінку, свою дружину. Страх сеї свідомості тямлю і з сього заключаю і нага-

дую собі, але певно, що, встромивши кинжал, я в сю мить виймив його, бажаючи буцім направити се, що вчинив. Вона зірвалась на рівні ноги і крикнула до няньки: "Він убив мене.". Нянька почувши метушно появилась нараз у дверех. Я все ще стояв, чогось дожидав і не вірив. Нараз у неї з під корсета бухнула кров. Аж тепер зрозумів я, що направити лиха не можна і сейчас порішив, що їй не треба, що як сього бажав, і як раз се повинен учинити. Я підіждав, поки вона впала, і нянька з криком: "бачечки" підбігла до неї і аж тоді кинув кинжал від себе геть і вийшов із кімнати. "Не треба піддаватись, треба бути свідомим сього, що вчинив" сказав я про себе не дивлячись ні на неї, ні на няньку. Нянька кричала, кликала дівку. Я пішов коридором, післав тамтуди дівку і ввійшов у свою кімнату. Що тепер діяти? спитав я в себе і сейчас порішив. Ввійшовши в кабінет, я прямо підійшов до стіни, здіймив револьвер, оглянув його — він був набитий — і поклав його на столі. Відтак добув піхву з за софи і цілою вагою сів на софі. Так сидів довго, не думав про ніщо, нічого собі не нагадував. Чув лиш, що там ішла якась метушня. Чув, як хтось приїхав, опісля знов хтось. Відтак чув і бачив, як Юрко приніс мій кіш у кабінет, наче-б сього коша тепер було кому потрібно!

— Ти чув, що лучило ся? — спитав я його, — скажи сторожеви, щоби дали знати в поліцію. — Він не відповів нічого і вийшов. Я встав, засунув двері, виймив папіроски і сірники і яв курити. Не докурив одної папірочки, як мене зморив сон і я мусів покласти ся. Я спав мабуть зо дві години. У сні — пригадую собі — мені виділось, що ми з нею в злагоді, поперечились, але єднаємось, щось ніби на заваді, але ми в згоді. Мене збудило гриманс до дверей. — Се мабуть поліція — подумав я роздрухуючись — я мабуть убив... А може се вона, може їй нічого не було. До дверей знов хтось добував ся. Я не обзпав ся, лиш рішав питанс: чи було, чи лучилось воно, чи ні? Ой було. Мені нагадав ся сей опір корсета і відтак... ой було. Так, було. Так, тепер би з собою розправитись, сказав я про себе. І я говорив се і знав, що не вбю себе. Та все так я встав і взяв в руки револьвер. Але дивне диво: тямлю, як то давнїйше я кілька разів був близьким до самовбийства, сеї-ж таки ночі на залізниці мені видавало ся се чимсь легким, мабуть тому, що я думав, як її сим поражу. А тепер ані руш не міг не то вбити себе, але не міг їй подумати про се. По що мені се робити? спитав я в себе, а відневіди не було. До дверей знов гримали. Так, поперед треба до-

відатись, хто се такий гримас! Вспію ще. Я поклав револьвер і накрив його газетою. Підійшов до дверей і відчинив засувку. Се була жінчина сестра, добра, дурненька вдовиця. — Ваську, що се? — сказала вона і заплакала. — Чого вам? — грубо спитав я. Я се чув, що тут цілком непотрібно було з нею грубо поводитись, але мені годі було придумати иньший тон. — Ваську, вона вмирає. Іван Федорович так сказав. — Іван Федорович се був доктор, той її доктор, той її дорадник. "Або-ж він тут?" — спитав я і знов вся лють до неї закипіла в мені. — Ну й що-ж? Ваську, піди до неї. Ах як се страшно! — сказала вона. — До неї йти? — завдав я собі питання. І сей час відповів сам собі, що треба до неї піти, що мабуть, завсїди так водить ся, що коли чоловік як я, вбив жінку, то конечно треба йти до неї. "Коли такий звичай, то треба йти" — сказав я собі. А, як треба буде, то вспію ще, подумав я собі про свій намір застрілитись і пішов за нею. "Тепер начнуть ся фрази, гримаси, але я не піддам ся" — сказав я про себе. "Погоди" — звернув ся я до сестри, — "якось ніяково без чобіт, нехай бодай натягну

XXVIII.

І дивне диво. Знов, коли я вийшов із кабінета і пішов знайомими кімнатами, в мені явилась надія, що нічого не лучилось, але запах тої докторської гідоти — йодоформу, карболю — отямив мене. Ні, ні, таки воно правда. Минаючи коридором діточку кімнату, я побачив Лізочку. Вона гляділа на мене заляканими очима. Мені здавалось, що вони всі пятеро тут були і гляділи на мене. Я підійшов до дверей. Покоївка з середини відчинила мені і вийшла. Перше, що мені впало в очи, була її яносива сукня на кріслі, вся чорна від крові. На нашім подвійнім ліжку (з мого боку, де я спав, навіть лекший був приступ до ліжка) вона лежала з піднесеними в гору колінами. Вона лежала вельми високо, ціла на подушках, у розвіятім нічним кафтаніку. На місці, де була рана, щось було накладене. В кімнаті сильно було чути йодоформ. Перш усього поразило мене її напухле лице з синяками коло носа і коло очей. Се наслідки мого удару ліктем, коли вона хотіла здержати мене. Краса її геть десь поділась, а навряд вона мені видалась бридка. Я пристанув біля порога. "Підійди, лідійди до неї" — казала мені сестра. — Вона певне хоче покаятись, — подумав я собі. Чи простити їй? Так, вона-ж умирає, тож можна їй простити, думав я, намагаючи зробитись великодушним. Я підійшов; вона з трудом підіймила очи на мене, (з них одно

було підбите) і з трудом, із перестанками промовила "дінняв свого, вбив", — і в її лиці попри фізичні терпіння, ба навіть близьку смерть я добачив ту стару, мені звісну її зимну ненависть. "Дітий..... я преціж..... не дам..... тобі. Вона (себто її сестра) возьме їх". Про се-ж, що для мене було найважнійше, себ-то про свою вину, зраду, наче-б уважала нестійним згадувати. "На, полюбуй ся своїм вчинком" — сказала вона, дивлячись на двері і хлипнула. В дверех стояла сестра з дітьми. "Ось чого накоїв". Я поглянув на дітий, на її кровю набігле лице, і перший раз призабув на себе, на свої права, на свою гордість, перший раз побачив в ній людину-сестру. І все се, що мене розсердило, і вся моя заздрість, показаласть чимсь так малозначним, а се, що я вчинив так великим і страшним, що мені хотілось припасти лицем до її руки і сказати: "Прости", але я не посьмів. Вона закрила очі і мовчала, видно не спроможна була більше говорити. Відтак її обезображене лице задріжало, зморщилося. Вона відтрутила мене легко. — "По що то дійшло аж до сього? По що?" — "Прости мені!" — сказав я. "Так, коли-б ти мене не був убив!" — нараз крикнула вона і очі в неї заблестіли як у лихоманці. "Прости! — се нісенітниця! Коби лиш не смерти! Так ти дінняв свої мети. Я тебе ненавиджу!..." Відтак почала малчити. То лякалась чогось, то викрикувала: "Стріляй, я не лякаюсь... Тільки бий всіх. Утік, утік!" Маяченс трівало дальше. Вже не пізнавала дітий, навіть Лізочки, що на силу передерла ся до неї.

Тойж днини коло полудня померла. Мене перед тим о восьмій годині відвезли на поліцію, а відтак у тюрму. І там, пересидівши 11 місяців, дожидаючи розправи, я передумав над собою і своєю минувшною і зрозумів її. Аж третої днини я почав розуміти. Третьої днини водили мене там...

Він хотів іще щось сказати, нараз бухнув плачем, не дало. По хвили зібравши всі сили говорив дальше:

— "Я аж тоді почав розуміти, як побачив її в домовині"...

Знов заплакав, але сейчас із поспіхом почав дальше говорити.

"Аж тоді, як побачив її мертве лице, зрозумів, що я вчинив. Я зрозумів, що вбив її, що се мое діло, що вона була жива, тепла, рухалась, а тепер зробилась неподвижною, восковою, зимною, і що того неможливо направити ніколи, ніде, нічим. Такий, що сього не переживав, не зрозуміє."

Ми довго сиділи мовчки. Він хлинав і дряв. Лице в нього продовжилось, а губи розширились.

— "Так", — сказав він по хвилі. — "Коли-б я був давнійше знав се, що знаю тепер, як би то було зовсім инакше."

Ми знов мовчали довшу хвилю.

— "Так, так. Ось що я заподівав і що пережив. Так, треба зрозуміти правдиве значіне слів євангелія Матєєвого V. 20., треба зрозуміти, що сі слова, що всякий, хто погляне на жінку з пожадливістю, вже допустив ся перелюбу, відносять ся загально до жінки, як до сестри, не лиш до чужої посторонньої жінки, але передовсім до своєї власної жінки, до дружини.

Ясна Поляна 26. серпня 1889 р.

(Переклав В. Г—ч.).

* * *

Е П І Л Ь О Г.

Я одержував і одержую багато листів від незнайомих мені осіб, які просять мене, щоб я обяснив простими і ясними словами, що я думаю про предмет оповідання, яке я написав під наголовком "Крайцєрова Соната". Спробую зробити се, значить, вяснити в коротких словах, на скільки се можливе, суть того, що я хотів сказати в оповіданю і суть усіх тих висновків, які по моїй думці можна з нього витягнути.

По перше я хотів сказати, що в нашій суспільности зродило ся сильне, спільне усім суспільним верствам, та ще й піддержуване ложною наукою переконанє, що полові зносини конєчні для здоровля та що з огляду на те, що женячка не для кожного можлива, то й полові зносини поза подружєм, які не обовязують мушину до нічого крім грошевої заплати, се діло зовсім природне і тому можна їх навіть захвалювати.

Се переконанє стало так загальне та сильне, що родичі уряджують за порадою лікарів розпусту для своїх дітей; держави-ж, яких ціль ієтнованя лежить головно в тім, щоб дбати про моральне добро своїх горожан, уряджують також розпусту, значить, регулюють цілі кляси жінок, які мусять погигати тілесно і душевно задля заспокоєня уросних потреб мушци, а нежонаті люди з цілком спокійною совістю віддають ся тій розпусті.

І ось я хотів сказати, що се не добра річ, бо не може так бути, щоб задля здоровля одних людей треба було губити тіла і душі других

так само, як не може бути, щобн задля здоровля одних людий треба було пити кров других.

А висновок, який по моїй думці належить вивести з того, такий, — що не потрібно піддавати ся тому гріхови і обманови. Тому-ж, щоби не піддавати ся, треба по перше не вірити неморальним наукам, на яких би вони й не опирали ся видуманих теоріях, — а по друге зрозуміти, що навязане таких полових зносин, при яких люди або увільняють себе від їх можливих наслідків (дітей), або звальноють увесь тягар тих зносин на жєнщину, або випереджують можливість родження дітей — що такі полові зносини, се проступок проти найпростііших вимог моральности, се підлота, і що нежонаті люди, коли не хотять жити підло, не повинні сього робити.

Задля того знов, аби могли здержувати ся, вони повинні вести натуральний спосіб життя: не пити, не об'їдати ся, не їсти мяса, не уникати праці (не гімнастики, але томлячої, не забавної праці) — та не допускати у своїх думках можливости зносин із чужими жінкамн, так як кождий чоловік не допускає такої можливости між собою і матірю, сестрамн, родиною, жінками своїх приятелів. Доказів на те, що така здержливість можлива і що вона менше небезпечна та менше шкідлива для здоровля ніж нездержливість, знайде кождий мущина сотки навколо себе. —

Се перше.

Друге те, що в нашій суспільности наслідком того, що любовні зносини уважають ся не тільки конечною умовою здоровля і розкішю, але й якимось поетичним, найвисшим благом життя, подружня невірність стала у всіх верствах суспільних (а в селянській особливо, завдяки волям) найвизначніішою появою.

І я думаю, що се не добре.

Висновок знов, який впливає з того, сей, що того не треба робити.

Щоби-ж того не робити, треба, аби змінв ся погляд на полову любов, аби мущина й жєнщина виховували ся в родинах і під загальною опінією так, щоби вони перед і по женячці не гляділи на закоханс і звязану з ним полову любов як на поетичний і вишний стан, як задивляють ся тепер, але як на понижуючий чоловіка, звірячий стан; дальше, щоби зломанс приреченої подружньої вірности карало ся публичною опінією по крайній мірі, як карасть ся нею недодержанс гро-

шевих зобов'язань і торговельні ошуканства, а не оспівувало ся, як те-пер, у романах, віршах, піснях, операх і т. и.

Се друге.

Третє се, що в нашій клясї знов наслідком того самого фальшивого значіння, яке надано половій любови, стратило роджене дїтий свій змисл. І замість бути метою та оправданєм подружніх зносин, воно стало перепороною для присмного продовженя любовних зносин, та задля того почало й по за подружем і в подружю за порадою лікарів розширяться уживанє способів, які відбирають жінці спромогу родини дїтий, або почало входити в звичай і привичку те, чого перше не було і чого ще й тепер нема в патріярхальних селянських родинах: продовженє полових зносин підчас ваготи та кормленя.

І я думаю, що се не добре.

Не добре уживати способів проти родженя дїтий по перше тому, що се увільняє людей від трудів і клопотів про дїти, які є — викупом полові любови, а по друге тому, що се дуже близьке до найогиднійшої чинности людського сумління — убійства. Недобра також нездержливість підчас ваготи і кормленя тому, що вона губить тілесні, а ще більше душевні сили жінки.

І знов із того висновок такий, що сього не треба робити. А щоби того не робити, належить зрозуміти, що здержливість, як конечна умова людської гідности в безженнім стані, ще більш обовязкова в подружю.

Се третє.

Четверте се, що в нашій суспільности, в якій дїти уважають ся або перепороною до розкошній, або нещасливим випадком, або свого рода люксусом, коли їх родить ся вперед означене число, що дїти виховують ся не для задач людського життя, які їх ждуть як розумних істот, а тільки для вдівілля, яке вони можуть справити своїм родичам. Наслідком того виховують ся людські дїти як дїти звїрів, так що головна журоа родичів не лежить у тім, аби приготувати дїтий до достойної чоловіка праці, але в тім, при чім піддержує родичів і фальшива наука, прозвана медициною, аби їх як найліпше вигодувати, розбільшити, розширити їх зріст, учинити їх чистими, білими, ситими й гарними (коли в нижших клясах того не роблять, то тільки з убожества, а погляд і там такий самий). І в розвіжених дїтях, як і в усіх переговораних звїрятах, проявляється незвичайно скоро нецборна вразливість, що становить при-

чину страшних мук тих дітей у молодечім віці. Убраня, відчити, видовища, музика, танці, солодка пожива, всі обставини життя від малюнків на пуделочках до романів, повістей і поем, розжарюють іще більше ту вразливість, і наслідком того являють ся найстрашнійші полові збочення і слабости звичайними умовами виховування дітей обидвох полів, а часто полишають ся і в дозрілім віці.

І я думаю, що се не добре.

Висновок із того такий, що належить перестати виховувати людські діти, як діти звівірат, та що для виховування людських дітей належить поставити иньшу мету понад гарно випечене тіло.

Се четверте.

П'яте се, що в нашій клясі, де закохане між молодим мущиною і жінкою (якого основою є все таки полова любов), піднесено до найвищої поетичної цілі людських стремлінь, чого доказом є ціла штука й поезія нашого суспільства, молоді люди посв'ячують найкрасший час свого життя — мушцини на глядане, вишукуване і заволодіне найліпших предметів любови в формі любовної звязи або подружжя; а жінщини й дівчата на принаджуване і затагане мушцин у звязь або подружжє.

І через те затрачують ся найліпші сили людей не лиш на непродуктивну, але впрост на шкідливу роботу. Звідти походить найбільша часть нерозумної роскоші в нашім житю, звідти — ледарство мушцин і безстыдність жінщини, які йдучи за модою, запозиченою у звичайних проститутток, не соромлять ся виставляти на показ ті части тіла, котрі викликають вразливість.

І я думаю, що се не добре.

Не добре воно тому, що осягнене цілі сполуки з предметом любови в подружжю або й поза ним, як би воно й не було опоетизоване, є все таки метою негідною чоловіка так само, як негідною є ціль, що уходить у богатых людей за найвисше добро — ціль позисканя для себе солодкої і достатної поживи.

А висновок із того такий, що належить перестати думати, мов би то полова любов була чимось високим, і зрозуміти, що ціль, гідна чоловіка — чи служба людськості, вітчизні, науці, чи штуці (не згадуючи вже про службу Богови), яка-б вона й не була, аби ми її вважали лише гідною чоловіка, не осягаєть ся при помочи сполуки з предметом любови в подружжю або й поза ним. Навпаки, закохане і сполука з предметом любови (хоч скілько би доказувано щось зовсім противного в

стихах і прозі) ніколи не улекшують осягнення ціли гідної чоловіка, але все утруднюють його.

Се п'яте.

Отсе й найважнійше, що я хотів сказати і думав, що сказав у своїм оповіданю. І мені здавало ся, що можна сперечати ся про те, як направити лихо, на яке вказували мої вислови, але не згодити ся з ними ніяк не можна.

Мені здавало ся, що не згодити ся з тими висловами не можна по перше тому, що вони цілковито згідні з поступом людськості, який ішов усе від розпусти до щораз більшої невинності, і з моральною самосвідомістю суспільности, з нашою совістю, що все осуджує розпусту і цінить невинність; по друге тому, що ті вислови, се тільки доконечні висновки з правд євангелія, в які ми або віримо, або по крайній мірі, хоч і несвідомо, признаємо їх основою наших понять про моральність.

Та виїшло не так.

Ніхто, правда, не перечеить впрост висловів, що не треба розпустувати ані перед шлюбом, ані по шлюбі, що не треба штучно нищити здібність родження дітей, що не треба робити забавки з дітей і не треба ставити любовних зносин понад усе иньше — одним словом, ніхто не спорить, що невинність не ліпша від розпусти. Але говорять: "Коли безженність ліпша від подружжя, то очевидно люди повинні робити те, що ліпше. Коли-ж би люди зробили те, то рід людський перестав би існувати, а не може-ж бути ідеалом людського роду знищенє його."

Не говорячи вже про те, що знищенє людського роду не є новим понятєм для людей нашого євіта, бо для релігійних людей є догматом віри, а для вчених неминучим висновком із спостережень над охолоднюванєм сонця, скажу, що в тій відповіді містить ся широко розповсюджене і старе непорозумінє.

Говорять: "Коли люди осягнуть ідеал повної невинности, то вони знидють і тому той ідеал невірний". Та сї, що так говорять, змішують умисно або ненавмисно дві ріжні річи — правило, принцип і ідеал.

Невинність не є ані правилом ані принципом, лише ідеалом, а радше одєю з його умов.

А ідеал лише тоді є ідеалом, коли його здійсненє можливе тільки в ідеї, в думці, коли осягнути його можна лише в безконечности і коли наслідком того можливість приближеня до нього безконечна. Як би ідеал

можна не тільки осягнути, але ми могли-б представити собі його здійснене, тоді перестав би він бути ідеалом.

Такий ідеал Христа — заведенне божого царства на землі, віщований ще пророками в тім, що наступить час, коли всі люди будуть навчені Богом, перекують мечі на плуги, списи на серпи, лев буде лежати з агнятем і коли всі істоти будуть злучені любовю. Цілий змісл людського життя містить ся в стремліню до того ідеалу і для того стремління до християнського ідеалу у всій його цілості і до чистоти, як до одної з умов того ідеала, не тільки не виключує можливість життя, але навпаки недостача того християнського ідеалу знищила би поступ, а за тим і можливість життя.

* * *

Думка про те, що людський рід перестане існувати, коли люди всіми силами будуть стреміти до чистоти, подібна до тої, яку висловили би (і висловлюють), що людський рід вигине, коли люди місто борби за існуванне будуть стреміти всіми силами до здійснення любови до другів, ворогів і всього живого.

Такі думки напливають із незрозуміння різниці між двома способами морального проводу.

Як є два способи вказаня дороги тому, що шукає, вказаня дороги подорожному, так є і два способи морального проводу для чоловіка, що шукає правди. Один спосіб лежить у тім, що чоловікови показують предмети, які він повинен здібати і він орієнтуєть ся по тих предметах.

Другий спосіб лежить у тім, що чоловікови дають тільки напрям компасом, який він несе з собою і на яким видить усе один незмінений напрям та кожний свій відхил від нього.

Перший спосіб морального проводу є способом зверхного вяснення правил: чоловікови вяснюють признаки поступків, які він повинен і яких не повинен робити.

“Святкуй суботу, обрізуй ся, не кради, не пий напиків, не вбивай живого, відавай десятину бідним, мий ся і моли ся пять разів денно, хрести ся, причащай ся” і т. и. — Такі постанови зверхніх релігійних наук — брамінської, буддійської, магометанської, жидівської і церковної (називаючої фальшиво християнською).

Другий спосіб є способом указаня чоловікови ніколи неосягненої ним досконалости, до якої стремління чоловік відчуває в собі: чоловіко-

ви показують ідеал, а з відносин до нього він може все бачити ступінь свого віддалення від нього.

— ”Люби Бога свого всім серцем своїм і всею душею своєю і всім розумом своїм, а ближнього як самого себе. — Будьте досконалі, як Отець ваш небесний.“

Така наука Христова.

Контролею виконання зверхніх релігійних правил є згідність поступків із виясненем тих правил і така згідність можлива.

Контролею виконання Христової науки є пізнання ступеня незгідності з ідеальною досконалістю. (Степень приближення не видний; видний лише відхил від досконалости). Чоловік, що визнає зверхні правила, подібний до того, що стоїть у світлі ліхтарні, повішеної на стовпі. Він стоїть у світлі тої ліхтарні, йому видно, але йти йому далі нікуди. Чоловік, що визнає Христову науку, подібний до того, що несе ліхтарню перед собою на довшій або коротшій жердці; світло паде все перед ним і спонукає його йти за ним та відкриває йому на переді новий, освічений простір, що манить до себе.

Фарисей дякує Богови за те, що він усе сповняє. Богатий молодець виконувив також усе з малку і не розуміє, чого може йому ще хибувати. І вони не можуть думати инакше: перед ними нема того, до чого могли-б вони далі стреміти. Десятина віддана, субота відсвяткована, родичі поважані, чужолоства, убійства, крадіжки нема. Чого-ж більше? У того-ж, що визнає Христову науку, осягнене якого небудь ступня досконалости викликає потребу переходу на висшій ступінь, з якого відкривається ся ще висшій і так без кінця.

Той, що визнає закон Христа, є все в положеню митаря. Він чує себе все недосконалим, бо не бачить за собою дороги, яку перейшов, лиш бачить усе перед собою ту путь, по якій йому треба ще йти і якої він не перейшов іще.

В тім лежить різниця між наукою Христа і всіми пньшими релігіями, різниця, яка містить ся не в відріжнюваню вимог, але в різніні способів, якими веде ся людий.

Христос не давав ніяких вияснень життя, не установляв ніколи ніяких установ, не установляв ніколи й подружя. Та люди в незрозуміню особливости науки Христа в привичці до зверхніх форм і в бажаню чути себе праведними, як чує себе праведним Фарисей, зробили з його букви зверхню науку правил, противну всему духови Христової науки,

і назвали її церковною християнською наукою та заміняли нею правдиву Христову науку про ідеал

Церковні науки, які називають себе християнськими, установили в відносинах до всіх прояв життя місто Христової науки про ідеал зверхні вяснення і правила, противні духови науки. Се зроблено в відносинах до властей, суду, війська, церкви, богослуження, се зділано і в відносинах до подружжя: не вважаючи на те, що Христос не тільки ніколи не установляє подружжя, але, коли вже вишукувати зверхні приміти, то скорше був йому противний ("покинь жінку і йди за мною"), церковні науки, які називають себе християнськими, установили подружжя як християнську інституцію, се-то означили зверхні умови, при яких полова любов буцім то може бути для християнина безгрішною, вповні законною.

Та що в правдивій християнській науці нема ніяких основ до установлення подружжя, то вийшло таке, що люди нашого віку один беріг покинули, а до другого не доплили, значить, вони не вірять в дійсности в церковні постанови про подружжя, бо відчувають, що та установа не має підстав у християнській науці, а разом і не бачуть перед собою ідеалу Христа закритого церковними науками — стремління до повної чистоти — і зістають у відношеню до подружжя без усякого проводу. Звідти й походить чудна на перший погляд поява, що у Жидів, магометан, ламаїстів і в иньших, що визнають релігійні науки далеко низшого ступня, як християнська, але мають за те точні, зверхні постанови про подружжя — що в них родинні основи і подружжя вірність далеко твердші як у так званих християн. У них означене перелюбство і многоженство і обмежене знаними границями. А в нас існує повна розпуста і перелюбство і многоженство і многомуже і то цілком не підлегле ніяким постановам; воно криється під видом уроченого одноженства.

Лише тому, що над якоюсь частиною тих, що лучать ся, сповняє духовенство за гроші звісні церемонії, називані церковним вінчанем, люди нашого віку представляють собі наївно або облудно, що живуть в одноженстві.

Християнського подружжя не може бути й не було ніколи, як ніколи не було й не може бути ані християнського богослуження (Мат. VI, 5—12; Йоан IV, 21), ані християнських учителів і отців (Мат. XXIII, 8—10), ані християнської власности, ані християнського війська, ані суду, ані держави.

Так і розуміли все те християни перших і найблизших їм віків.

Ідеалом християнина є любов до Бога і ближнього, є відречене від самого себе для служби Богови і ближньому, а полова любов — подружжя — є службою самому собі, тому є на кожний випадок перепоною для служби Богови й людям, а через те з християнської точки погляду є упадком, гріхом.

Заключене подружжя не може причиняти ся до служби Богови й людям навіть у таким випадку, коли-б ті, що вступають у подружжя, мали на меті продовжене людського роду: таким людям замість вступати в подружжя для надання дітям життя, далеко ліпше підтримувати і спасати ті мільйони дітей, які навкруги нас гинуть від недостатку, не кажу вже духової, але й матеріальної поживи.

Тільки тоді міг би християнин, без свідомости, що попадає в гріх, вступити в подружжя, коли-б він бачив і знав, що кожде існуюче жите дітей обезпечене.

Можна не приймати христової науки, тої науки, якою надихане все наше жите і на якій основана вся наша обичайність, та приймаючи її не можна не признавати того, що вона вказує ідеал цілковитої чистоти.

Таж в євангелію сказано ясно і без можливости якої небудь інтерпретації — по перше, що жонатому не вільно розводити ся з жінкою в тім намірі, аби взяти другу; він має жити з тою, з котрою раз звязав ся (Мат. V, 31, 32; XIX, 8 і дальш.); по друге, що глядіти на жінчину як на предмет розкоші є гріхом кождому чоловікови, значить ся як жонатому так і нежонатому (Мат. V. 28—29); по третє, що нежонатому ліпше не женити ся зовсім, значить, бути цілком чистим (Мат. XIX, 10—12).

Богатьом, дуже богатьом видадуть ся отсі думки дивовижними та суперечними.

І вони дійсно суперечні, але не з собою; вони суперечать лише всьому нашому житю і поневільно являєть ся нам питанє: хто в праві — думки отсі, чи жите мільонів людей і мое?

Такого самого почутя дізнавав і я в досить сильнім степени, коли приходив до тих переконань, які тепер висловляю; я зовсім не думав, що хід моїх думок приведе мене до того, до чого привів мене. Я лягав ся своїх висновків, хотїв не вірити їм, та не можна було не вірити. І хоч як противорічать ті висновки всьому устроєви нашого життя, хоч як про-

тиворічать тому, що я вперед думав і навіть висловляв, я все таки мусів їх признати.

Та все се загальні розумованя, може й справедливі, але вони відносять ся до Христової науки і обовязують тих, що вірять в нього; але жите є все житєм і не можна, вказавши на неосягнений ідеал Христа, полишити людей на однім із найбільш некучих, загальних питань, що приносять найбільше біди, із самим тим ідеалом без усякого проводу.

Молодий горячий чоловік запалює ся з початку ідеалом, але не видержить, зірве ся і не знаючи та не признаючи ніяких правил, попадає в цілковиту розпусту.

Так говорять звичайно.

“Ідеал Христа неосяжний, тому не може служити нам проводом у житю; про нього можна говорити, мріти, але для житя він непригожий і тому належить закинути його.“

Нам потрібний не ідеал, але правило, провідник, який відповідав би нашим силам, середнім вимогам моральних сил нашої суспільности. Оттак церковне, чесне подружє, або хоч би навіть не зовсім чесне, при якім одно з женихів, як у нас, мущина, сходив ся вже з багатьома жінщинами, або хоч би подружє з можливістю розводу, або хоч би цивільне, або йдучи тою дорогою, хоч би японське на терміни — чомуж не дійти й до домів терпимости?

Кажуть: Се ліпше, як улична розпуста. — В тім то й біда, що позволивши собі раз знижувати ідеал до своєї слабости, не можемо знайти опісля граніці, на якій належить задержати ся.

Але те міркованє в самій основі невірне; невірне передовсім те, щоб ідеал безконечної досконалости не міг бути провідником у житю і щоби треба було, глянувши на нього, або махнути рукою і сказати, що він мені не потрібний, бо я його ніколи не осягну, або понизити ідеал до того ступня, на якім хочеть ся слабости моєї стояти.

Так міркувати значить стільки, що морякови сказати собі: тому, що я не можу йти тою лінією, яку показує компас, я викину його або перестану дивити ся на нього; значить, відкину ідеал, або прикріплю стрілку компаса на такім місці, котре буде відповідати в даній хвилі напрямови мого судна, себ-то знижує ідеал до моєї слабости.

Ідеал досконалости, даний Христом, не є ані мрією, ані предметом риторичних проповідий, лиш найбільш конечним і всім доступним провідником морального житя людей, як компас є конечним і доступним

предметом орієнтованя для моряка; тільки треба як в одно, так і в друге вірити.

В яким положеню чоловік не був би, все вистане ідеал даний Христом, щобн він міг здобути вірну вказівку тих поступків, які належить і не належить сповняти. Та тій науці треба вповні вірити, і то лише тій науці, а перестати вірити всім иньшим, зовсім так само, як треба морякови вірити в компас, а перестати приглядати ся і руководити ся тим, що бачить по боках.

Треба вміти руководити ся християнською наукою, як треба й уміти руководити ся компасом, а для того головно треба розуміти своє положенє, треба вміти не боятися докладно означувати свій відхил від даного ідеального напрямю.

На яким степені не стояв би чоловік, то все існує для нього можливість зблизити ся до того ідеалу і ніяке положенє не може бути для нього таким, у яким він міг би сказати, що осягнув вже ідеал і не міг би стреміти до ще більшого приближеня.

Таке стремління чоловіка до християнського ідеалу взагалі і таке до чистоти з окрема.

Коли представимо собі в половім питаню найрізномроднійші положеня людий від невинного дитинства до подружя, в яким не заховуєть ся здержливости, то на кождім степені межн тими двома позиціями буде наука Христа враз із виставлюваним нею ідеалом служити ясним і визначним дорогосказом того, що належить робити чоловікови і чого не належить робити чоловікови на кождім із тих степенів.

Що має робити чистий молодець, дівчина? Берегти свою чистоту перед зіпсутєм, щоб мати змогу всі свої сили віддати на службу Богови й людям, стреміти до що раз більшої чистоти думок і бажань.

Що має робити молодець і дівчина, які підпали зіпсутю, яких поглинули думки про безпредметову любов, або про любов до звісної особи і які стратили вже певну частину можливости служити Богови й людям? — Те саме: не віддати себе на упадок, в переконаню, що таке відданє не освободить від покуси, лише зміцнить її, і також стреміти все до щораз більшої чистоти, аби лише мати як раз найповнійшу змогу служити Богови й людям.

Що робити людям, які не перемогли борби і впали? Дивіть ся на свій упадок не як на законну розкіш, — як то тепер дивлять ся, коли її оправдують шлюбним обрядом, — не як на випадкову розкіш, яку мо-

жна повторити її з іншими, не як на щастя, коли паде ся з невірною і без обряду, але дивіть ся на той перший упадок як на одинокий, як на вступлене в нерозривне подружжя.

Вступлене в подружжя і наслідки того в формі родження дітей визначають для женихів нову, більш обмежену форму служби Богови і людям. Перед подружжям міг чоловік безпосередно в найрізномордніших видах служити Богови і людям; подружжя обмежує обсяг його діяльності і жадає від нього, щоб він виростив і виховав потомків із того подружжя, які мають у будучности служити Богови і людям.

Що має робити мущина й жінчина, які живуть у подружжю і вповняють обмежену службу Богови й людям, годуючи й виховуючи дітей, що й виходить із їх положення?

Все-ж те саме: стреміти разом до визволення себе від покуси, до очищення від покуси, до очищення і спинення гріха заміною відносин, що перешкоджають загальній і приватній службі Богови й людям, заміною половой любови на чисті відносини сестри і брата.

* * *

Тому то й не правда се, буцім то ми не могли би руководити ся ідеалом Христа, бо він занадто високий, досконалий і неосяжний. Ми не можемо руководити ся ним тільки тому, що самі себе оббріхуємо і обманюємо.

Таж коли ми говоримо, що треба мати правила, які можна би скорше осягнути, ніж ідеал Христа, бо не осягнувши ідеалу Христа впадемо в розпусту, то говоримо не те, що для нас ідеал Христа за високий, лише те, що ми в нього не віримо і не хочемо означувати своїх поступків відповідно до того ідеалу. Кажучи, що раз упавши, ми впадаємо в розпусту, висловлюємо тим лише, що ми постановили вже вперед, що упадок із невірною не є гріхом, але забавою, поривом, якого не потрібно направити тим, що називаємо подружжям. Коли-ж би ми зрозуміли, що упадок є гріхом, який можна і треба направити тільки нерозривністю подружжя і всею тою діяльністю, яка впливає з виховання дітей, народжених у подружжю, то упадок ніяк не міг би бути причиною упадку в розпусту.

То щось таке саме, як би рільник не вважав засівом той, який йому не вдав ся, і сіючи по другім і третім місці, уважав би правдивим за-

сівом той, що йому вдав ся. Очевидно, що такий чоловік зіпсув би бога-то землі і насія і не навчив би ся ніколи сіяти.

Поставте лише ідеалом чистоту, уважайте, що кожний упадок ко-го би то й з ким би то не було є одиноким на ціле житє нерозірваним подружєм, а буде ясно, що вказівка, дана Христом, не лише достаточ-на, але й одиноко можлива.

”Чоловік слабій, треба дати йому задачу, що відповідала би його силам“, говорять люди. Се те саме, що сказати: ”Моя рука слаба і я не можу нарисувати лінії, що була би проста, значить, найкоротша між двома точками, і задля того, аби допомгти собі, я бажаючи нарисувати просту, візьму собі за взір криву або ломану лінію“.

Чим слабша моя рука, тим потрібнійший мені досконалий взорець.

Не вільно пізнавши християнську науку про ідеал удавати, що ми не знаємо її і заміняти її зверхніми правилами.

Христова наука про ідеал відкрита людськості тому, що вона може вести її в теперішнім віці. Людськість пережила вже період релігій-них зверхніх формулок і ніхто не вірить уже в них. Християнська наука про ідеал є одинокою наукою, що може руководити людскістю.

Не можна й не повинно ся замінювати ідеал Христа за зверхні правила, навпаки треба твердо держати той ідеал перед собою в цілій його чистоті і головно вірити в нього.

Тому, що плаває недалеко берега, можна було сказати. ”Держи ся того горбка, тої копули вежі” і т. д. Але приходить час, коли моряки віддалились від берега і дорогосказом повинні і можуть бути їм тільки недостижимі сьвітла і компас, що показує напрям. А одно й друге дане нам.

24. цвітня 1890 р.

(Переклав В. Б.).

КІНЕЦЬ.

Пишіть єще днесь по ці́нник
Висилкового Дому
Музичних Інструментів

Українська Книгарня висилає кожному на жадане даром. — Маємо заступництво першорядних чеських та заграничних фабрик.

СКРИПКИ.

Богато людей знає, чим в музиці суть скрипки. В нас отримаєте скрипки лише з найліпшого матеріалу, найкраще зладжені, через найбігліїших в тім ремеслі "майстрів" артистів. Базарові без вартісні скрипки і інструменти взагалі не держимо на складі.

Правдиві Італійські і Сицилійські гітари, Мандоліни Бандури,
і крайові Балалайки.

КЛЯРНЕТИ

Наші імпортовані клярнети суть найновіші і найдутших моделів вироблені найпрактичнішими майстрами.
Не треба тяжко дути і за чистий голос не фалшивий гварантуємо.

Правдиві Оригінальні Віденські Гармонії

Виріб світової фірми .

Ф. ГОХГОЛЬЦЕР, ВІДЕНЬ.

Найсолодніший ручний виріб!

Чистий міцний голос, повна гарантія. Всі гармонії можна тримати на рамени на паску.

Переконайте ся, пишіть за нашим Великим Ілюстрованим Цінником або приходіть до нас на адресу:

Ukrainska Knyharnia
850 Main St. Winnipeg, Man.

Ілюстрована Шевченківська Бібліотека

Хто любить поезії нашого великого поета Т. Шевченка нехай купить собі ті всі 24 гарні книжки за тані гроші а не пожалує.

1. — Причина. З 2 малюнками і портретом.
2. — Катерина. З 3 малюнками і портретом.
3. — Тополя. З 1 малюнком і портретом.
4. — Гайдамаки. З 15 малюнками і портретом.
5. Черниця Маріяна. З 1 малюнком і портретом.
6. — Утоплена. З 1 малюнком і портретом.
7. — Гамалія. З 1 малюнком і портретом.
8. — Сова. З 1 малюнком і портретом.
9. — Єретик або Іван Гус. З 1 малюнком і портретом.
10. — Невольник. З 2 малюнками і портретом.
11. — Наймичка. З 2 малюнками і портретом.
12. — Відьма. З 1 малюнком і портретом.
13. — Княжна. З 1 малюнком і портретом.
14. — Москалева криниця. З 1 малюнком і портретом.
15. — Варнак. З 1 малюнком і портретом.
16. — Титарівна. З 1 малюнком і портретом.
17. — Марина. З 1 малюнком і портретом.
18. — Сотник. З 1 малюнком і портретом.
19. — Петрусь. З 1 малюнком і портретом.
20. — Тарасова ніч. — Іван Підкова. — Перебендя. З 2 малюнками і портретом.
21. — Русалка. — Як би тобі довело ся. З 2 малюнками і портретом.
22. — Назар Стодоля. З 2 малюнками і портретом.
23. — Збірник дрібних віршів. З 7 малюнками і портретом.
24. — Збірник дрібних віршів, про Україну та козацтво. З 4 малюнками і портретом.

Всі 24 книжки за \$1.50.

КОБЗАР ТАРАСА Г. ШЕВЧЕНКА

Трете повне виданє з портретом поета і образками. — 560 сторін друку. — Не Українець той, в кого бракує на столі КОБЗАРА, що коштує в оправі з пересилкою лише \$2.50

UKRAINSKA KNYHARNIA
850 Main Street. Winnipeg, Man.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

3 0112 071767740